

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra teorie kultury (kulturologie)

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Zimní slunovrat a jeho oslavy v evropské kultuře

Vznik, vývoj a modifikace kulturních zvyklostí a tradic spojených s dnešními oslavami Vánoc

Winter Solstice Celebrations in European Culture Context

Origins, development and modification of habits and traditions of today's Christmas celebrations

Jana Budinská

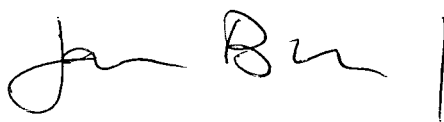
kulturologie

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Vladimír Czumalo, CSc.

Praha 2007

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených
pramenů a literatury.

V Praze, dne 18. srpna 2007

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Jan Bz" followed by a vertical line.

Obsah

1 Úvod.....	4
1.1 Motivace a zpracování tématu.....	4
1.2 Vymezení tématu.....	7
2 Člověk, čas a svátečnost.....	8
2.1 Význam času v životě člověka, svátečnost a každodennost.....	9
2.2 Slunovrat a sluneční kult z pohledu kulturní antropologie.....	12
2.3 Cyklus Slunce v koloběhu času.....	14
2.4 Fyzikální podstata slunovratu.....	16
3 Oslavy slunovratu v počátcích evropské civilizace.....	19
3.1 Římský kalendář, kalendy, larentálie.....	19
3.2 Saturnálie.....	21
3.3 Sol Invictus – zrození nepřemožitelného boha Slunce.....	23
3.4 Konfrontace římských tradic s nastupujícím křesťanstvím.....	24
4 Kultury na našem území.....	26
4.1 Keltové.....	27
4.2 Germáni.....	30
4.3 Slované.....	31
5 Křesťanské Vánoce.....	35
5.1 Příchod křesťanství u nás a další vývoj pohanských tradic.....	36
5.2 Ježíš jako sluneční bůh křesťanství.....	39
5.3 Dosazení církevního charakteru oslav a vývoj ve středověku.....	41
5.4 Vývoj oslav Vánoc od středověku k novověku.....	44
5.5 Změna charakteru svátku z veřejného v rodinný.....	48
6 Novodobé tradice.....	50
6.1 Dárky a jejich původci.....	51
6.2 Koledy, vánoční písně a hry.....	53
6.3 Betlémy a andělé.....	57
6.4 Cukroví, kapr a jiné tradiční pokrmy.....	58
6.5 Stromeček, hvězda a vánoční výzdoba.....	63
6.6 Vánoční magie a vánoční přání.....	68
6.7 Vánoční květiny a vánoční vůně.....	71
7 Dnešní stav.....	73
7.1 Současný stav v sociologických výzkumech.....	75
7.2 Shrnutí současného stavu a prognóza vývoje.....	85
8 Literatura.....	88
9 Příloha.....	90

1 Úvod

1.1 *Motivace a zpracování tématu*

Nejrůznější svátky a oslavy byly vždy jedněmi z nejzajímavějších témat při studiu kultury – ať už kultury generické,¹ lidstvu obecně vlastní, či při zkoumání nejrůznějších kultur, které na Zemi existují, svátky jsou velmi atraktivním fenoménem.

Svátky jsou v každé kultuře vnímány jako něco neobvyklého, a to v pozitivním smyslu slova. Svátečnost je něčím slavnostním, něčím, co stojí nad obvyklým, obyčejným během života. Podle M. Eliadeho (Eliade 1993, s. 25) v archaickém světě neexistovaly žádné profánní činnosti; vše (činnosti vedoucí k obstarávání potravy, sexuální úkony, mezilidské konflikty...) se nějakým způsobem podílelo na posvátném. Většina těchto činností však prošla dlouhodobým procesem desakralizace.

Ať už s Eliadem v otázce prvotní posvátnosti světa souhlasíme, či ne, v současné době je patrné, že posvátnost a svátečnost má v našem životě prostor jen minimální. Schopnost moderního člověka vnímat a prožívat svátečnost se navíc, zdá se, stále snižuje a prožívání tradičních svátků se redukuje na několik zmechanizovaných úkonů, jejich „oslava“ pak na doprávání hmotného komfortu sobě a nejbližší rodině.

---

¹ kultury jako rodového atributu

Jakým způsobem a z jakých příčin svátky vznikly, není otázka, kterou bychom se zabývali v této práci. Nelze však přehlédnout, že zejména v Evropě, oblasti, kde se od sebe jednotlivá roční období velmi liší, bylo pro jednotlivé kultury nutné podřídit se ročnímu cyklu a využívat ho při plánování svých aktivit tak, aby co nejvíce vytěžili z úrodného léta a zimu přečkali s minimálními ztrátami. Jedinými prostředky, umožňujícími měřit čas a být tak alespoň o krok před přírodou, byly Měsíc a Slunce. Rok je pro člověka bez kalendáře relativně dlouhé období, i pro primitivní národy však bylo možné alespoň přibližně vypořádat, kdy se začíná den opět krátit, a tedy pozvolna blížít zima, a naopak. Nejdelší (a samozřejmě i nejkratší) den se dá změřit nejen s hodinkami v ruce, ale orientovat se lze podle bodů v terénu: den, kdy tráví slunce nejdelší dobu na obloze, je zároveň dnem, kdy vyjde a zajde v nejzazším bodě: v dalších dnech je jeho dráha vždy o něco kratší.

Slunovraty tedy byly pro Evropana rozpoznatelné už v dávných dobách a patrně jim také odedávna věnoval pozornost – letní a zimní slunovrat byly vždy nejdůležitějšími pohanskými svátky. V průběhu staletí se měnilo jejich vnímání – nejvýznamněji pravděpodobně s příchodem křesťanství, které do často velmi nevázaných slavností adorujících slunce, nabývajících znovu na síle, vneslo meditativní faktor rozjímání a tiché radosti z narození své nejdůležitější osobnosti. S postupující sekularizací naší společnosti došlo k oslabení této duchovní stránky Vánoc, podobně s průmyslovou revolucí pominuly důvody pro chválení slunovratu, tedy předzvěsti nadcházejícího jara. Dnešní podoba Vánoc je pro většinu společnosti již v podstatě vyprázdněná a tradice, které udržujeme víceméně ze zvyku, díky sociálnímu tlaku

okolí a obecným normám, některé do jisté míry i pro jejich líbivost a proto, že jsou nám nebo dětem příjemné.

Přesto je počet vánočních zvyků, atributů a charakteristik, které sami zastáváme a provozujeme, které si asociujeme s vánočním časem nebo které známe aspoň z vyprávění, literatury atd., obrovský. V této práci bych ráda zmapovala původ většiny z nich, jejich symbolické pozadí a způsob, jakým se v průběhu času měnily, neboli kulturní zdroje našich oslav Vánoc. Výsledkem práce by měl být určitý katalog kulturních prvků Vánoc, popisující jejich vznik, charakteristiku a vývoj.

1.2 Vymezení tématu

V práci se hodlám se věnovat jen těm kulturním prvkům, které měly zásadnější vliv na podobu vánočních svátků, resp. oslav období slunovratu na našem území, přičemž písemné doklady, popřípadě možnost rekonstrukce (stejně kultury v pozdějším období, popř. na jiném území) umožňují zmapovat dobu přibližně posledních dvou až dvou a půl tisíciletí (tj. zhruba počátek našeho letopočtu, s odkazy ještě o několik století dříve).

Konkrétně je to vývoj oslav svátků a slavností, které se vyvinuly v období zimního slunovratu, vnímaného jako určitý předěl roku, a to jednak ve starém Římě v době před nástupem a v počátcích nástupu křesťanství, jednak na našem území v období osídlení keltskými, germánskými a slovanskými kmeny. Dále se práce věnuje výsledkům střetu pohanských tradic s nastupujícím křesťanstvím, vývoji křesťanských Vánoc a změnám jejich podob od zavedení svátku po dnešní dobu. V poslední části se soustředíme na souhrn kulturních prvků a atributů charakterizujících současné Vánoce, popis výsledku mnohasetletého vývoje a současného stavu, kde můžeme sledovat jak vnější charakteristiku, tak vnímání dnešních svátků ve společnosti.

2 Člověk, čas a svátečnost

Vnímání času člověkem není jednoduchou záležitostí. Vyvíjí se v průběhu života každého člověka (v dětství je čas prožíván jinak než v dospělosti, ke změnám jeho vnímání dochází např. s osvojením schopnosti vyprávění, která umožňuje rekapitulovat vlastní zážitky) a liší se i pojetí času v různých kulturách (od kultur, které s časovými pojmy operují jen v rozmezí několika dnů a neznají svátky, po takové, které mají čas v rámci týdne, měsíce i roku přísně rozdělen a organizován). Antropologové se často věnují studiu srovnávajícímu vztahy mezi časem osobním (časem stárnutí jednotlivce) a časem přírody, cyklicky opakujícím tytéž děje; zjednodušeně rozdíl mezi časem lineárním a cyklickým. Oba tyto zdánlivě odlišné časy se však ve společnosti neoddělitelně prolínají.²

---

2 Více viz Sokol, J.: Rytmus a čas. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 196nn.

2.1 Význam času v životě člověka, svátečnost a každodennost

Těmto tématům se věnuje např. M. Eliade (Eliade, 1993 a 2004). Prožitek času je kulturní záležitostí; primitivní etnické skupiny často vnímají čas jinak, než člověk moderní západní kultury. Eliade klade do protikladu čas posvátný, neboli původní, božský čas, vyvolávaný k návratu prostřednictvím rituálů a mýtů, a čas profánní, který se sám o sobě liší mezi společnostmi archaickými a moderními.

U Eliadeho je čas heterogenní. Každé náboženství zná příznivé a nepříznivé dny či období, „silný“ či „slabý“ čas. Eliade nachází zvláštní, tzv. hierofanickou dimenzi času, jejíž zásluhou tok času nabývá nejen zvláštní tempo, ale určité poslání či osud. Toto má často souvislost s přírodním rytmem času, tj. slunovraty, měsíčními fázemi, fázemi dne aj. Krom toho, že posvátný čas „přerývá“ čas profánní, období posvátného času se zdají být spojitá, např. křesťanské nedělní liturgie na sebe navazují a kromě toho, že jsou spojené s předešlou a následující bohoslužbou, lze je považovat za pokračování všech liturgií od ustavení mystéria přepodstatnění (Eliade 2004, s. 382). Tento posvátný čas se tedy může jevit jako kontinuum, přerušované intervaly profánního času.

V posvátném čase, tedy v podstatě v čase věčnosti, se odehrávají mj. i svátky. Některé periodické svátky, obvykle ty nejdůležitější, obsahují kromě toho ještě touhu zrušit uplynulý profánní čas a začít nový. Rituálními schématy vyznačujícími konec starého roku a začátek nového se Eliade zabývá v Mýtu o věčném návratu (Eliade

1993, s. 39, s. 48-49). Počátek nového roku je příležitostí k řadě rituálů, které mají za úkol buď očištění, zahánění démonů (popř. uctívání a opětné vyprovázení mrtvých předků), kteří se u příležitosti konce času vynoří nebo „zrestartování“ času např. zhašením a opětovným zapálením ohňů, zápasem dvou nepřátelských skupin, popř. u příležitosti „bezčasí“ obrácení obvyklého řádu ve stylu saturnálií. Doba dvanácti dnů, kterou novoroční rituály někdy trvají (i evropských „dvanáct dní vánočních“), může symbolicky reprezentovat dvanáct měsíců roku.

V jednom z oddílů Pojednání o dějinách náboženství se Eliade zabývá sluncem, solárními kulty a solární hierofanií. Kdysi se soudilo, že kult Slunce je přirozený pro veškeré lidstvo. Výzkumy však ukázaly, že v Africe, Austrálii či Oceánii se sluneční prvky v náboženství vyskytují pouze zřídka. Sluneční kult byl významný pouze v Egyptě, Asii a staré Evropě, na amerických kontinentech pak pouze v Mexiku a Peru. Srovnáme-li především politický vývoj těchto oblastí, nelze si nepovšimnout shody mezi dominancí solárního kultu a výskytem pokročilých civilizací. Nejvyšší bytost, často nebeské (uranské) povahy, pak nezřídka prošla „solarizací“ a změnila se v Boha Slunce. V Římě, kam se podíváme podrobněji, byl sluneční kult zaveden pod vlivem východních gnosí; v Řecku existoval kult Hélia, není však známo, že by byl spojen s oslavami slunovratu či jiných periodických svátků.

Nový rok znamená v primitivních společnostech často zrušení tabu nad novou úrodou – je prohlášena za požitelnou (to může zapříčinit větší počet novoročních svátků, protože různé plodiny dozrávají v různý čas). Solární rok má svůj původ v Egyptě, všude však nalezneme koncepci konce a začátku určitého období, založená

na pozorování biokosmických rytmů (Eliade 1993, s. 38), která je základem periodické očisty a regenerace života. Tato periodická regenerace času předpokládá ve více či méně explicitní podobě opakování kosmogonie, neboli nové Stvoření. Na takovémto časovém předělu, členícím jednotlivé roky (či analogické úseky), nejen končí jedno období a začíná druhé, ale jedná se také o symbolické odstranění starého roku a uplynulého času. Rituální očista, prováděná při té příležitosti, přímo „spalování“ starých hříchů, má vést k regeneraci, k přechodné restauraci prvotního mytického „čistého“ času, neboli okamžiku Stvoření. Každý Nový rok je znovuzapočetím času (Eliade 1993, s. 39), opakováním mytického přechodu původního chaosu do našeho Kosmu. Původně se s datem konce a počátku roku³ shodovaly i saturnálie (viz oddíl 3.2), což do značné míry vysvětluje jejich charakter zrušení řádu, zvrácení norem a simulace chaosu před stvořením. Shodou okolností dnes opět slavíme Nový rok nedlouho po období zimního slunovratu, porušování řádu je však jen – v porovnání se Saturnáliemi a ostatními podobnými rituály – velmi mírné.

---

3 A také s obdobím zimního slunovratu, kterým se zde zabýváme především.

2.2 Slunovrat a sluneční kult z pohledu kulturní antropologie

Pro pohled kulturní antropologie se obrátíme na J. Frazera, který se věnoval srovnávacímu studiu kultur a kulturních prvků. Vánoční problematiky se Frazer dotýká v oddílech o slavnostech ohně; v kapitole o obdobích nevázanosti popisuje římské Saturnálie.

Mnohé národy měly období, kdy padají morální i právní omezení a obyvatelstvo se oddává přehnaným radovánkám a dává průchod temným vášním (Frazer 1977). V Římě se takto připomínala bájná šťastná doba vláda Saturna, boha setby a rolnictví. Karneval nevázané zábavy a honby za rozkošemi trval sedm dní, mezi 17. a 23. prosincem, a odehrával se v domech, na ulicích i na veřejných prostranstvích. Nejpozoruhodnějším aspektem Saturnálií však byla svoboda poskytovaná otrokům: mohli se opít, osopit se na pány, páni jim dokonce posluhovali u stolu. Toto obrácení řádu mělo být napodobením stavu společnosti⁴ v Saturnově době. Mezi svobodnými občany se volil také nepravý, karnevalový král (dodnes se setkáváme např. s králem majálesu), který vydával ostatním žertovné příkazy. Tento král Saturnálií měl asi původně představovat samotného Saturna.⁵

Zimní slavnosti ohně považuje Frazer za protipól oslav letního slunovratu, oslavovaných na mnoha místech velkými ohni, a soudí, že přenesení do interiéru bylo z ryze praktických důvodů: v severnějších částech Evropy, jejichž obyvatelé byli na

---

4 Řekli bychom téměř „beztřídní“.

5 Viz příběh o umučení sv. Dasia, Frazer 1977, s. 583.

slunečním svitu nejvíce závislí, a tedy projevovali největší tendenci k jeho oslavování, panovalo v době zimního slunovratu nevlídné počasí, a hrozilo tak, že magický oheň brzy zhasne vlivem větru, deště či sněhu.

Oheň v období zimního slunovratu tak musel zůstat uvnitř obydlí a přetransformoval se do tradice vánočního polena, dochované v mnoha evropských zemích. Zbytky vánočního polena chránily před bouřkou, požáry a krupobitím, od loňského polena se zapalovalo nové. Teorie, vysvětlující příčiny zapalování ohňů, předkládá Frazer dvě: solární a purifikační.

Solární teorie vychází z názoru, že ohně vznikají jako napodobování slunce, což je ve studené a zamračené Evropě více než žádoucí. I předpokládaný uzdravující a posilující vliv ohně na rostlinstvo a zvířectvo naznačuje analogii se slunečním zářením. Podle této teorie jde tedy o kouzlo k zajištění slunečního světla. Frazer se však přiklání spíše ke druhé teorii, purifikační, podle níž je oheň očistným prvkem, spalujícím vše špatné a škodlivé. V její prospěch hovoří i samotné lidové interpretace obřadů. Nesporný ničivý aspekt ohně je zde obrácen proti zlu. Jedněmi z největších hrozeb byly čarodějnice a vlci, a tak jako se dalo ohně použít k zastrašení, popř. i spálení druhých, analogicky by měl fungovat i zastrašení nebo spálení prvních. Plodnost, jíž se má např. přeskokováním ohně dosahovat, pak není vlivem pozitivní síly slunce, ale vlivem uvolnění z čarodějnického sevření.

2.3 Cyklus Slunce v koloběhu času

Slunce jako nebeské těleso bylo a je jedním z nejdůležitějších předmětů uctívání ve všech přirozených náboženstvích světa. Už v nejstarších dobách bylo vypořádováno, že kromě cyklu denního Slunce prochází i cyklem ročním, který spočívá v postupném prodlužování a opětovném zkracování dnů, na což jsou vázány i změny počasí a pravidelné střídání ročních období. Zjištěny pak byly i dva hlavní přechodové body tohoto cyklu, zimní a letní slunovrat. Přirozenou abstraktní reflexí tohoto děje byla pak představa, že Slunce se na zimní slunovrat rodí, s přibývajícím silou slunečních paprsků a délkou dne roste a dospívá, až dosáhne na letní slunovrat vrcholu své síly, potom ale s přibývajícím nocí začne opět stárnout a slábnout, až na zimní slunovrat zemře, aby se vzápětí mohlo znovu narodit.

Dávné národy slavily v období zimního slunovratu zrození boha Slunce, ale i vlastního znovuzrození, jak duchovního, tak nadějí na fyzické překonání lámající se zimy. Peršané slavili pálením velkých ohňů narození Mithry. Tento bůh slunečního svitu a světla je doložen již ve staroindických védách a íránské Avestě. Když v 1. století př. n. l. římská říše připojila východní maloasijské provincie, dostal se jeho kult až do Říma. Mithra zastával úlohu prostředníka mezi bohy a lidmi a jeho kult jevil četné rysy známé dnes z křesťanství, jako byl i jakýsi křest svěcenou vodou či přijímání chleba a vody nebo vína. Mithrovo narození bylo slaveno 25. prosince a protože mladé křesťanství také s mithraismem bojovalo, byl Mithra po čase ztotožněn s Ježíšem Kristem, čímž přijal Ježíš jasné atributy slunečního božstva. Toto je jeden z názorů, proč začalo být jeho narození slaveno právě na zimní slunovrat – v

samotných svátcích Říma však byla další příležitost k nahrazení pohanských kultů a oslav křesťanskými. Křesťanství také samo sotva mohlo ignorovat magickou povahu, kterou data slunovratů mají, a která je spojena se samotným naším bytím na této planetě.

2.4 Fyzikální podstata slunovratu

Zimní slunovrat je astronomický termín pro okamžik, kdy Slunce má vůči světovému rovníku nejmenší deklinaci (která se v dalším období zvětšuje, tj. slunce se „vrací“), tj. na Zem dopadají sluneční paprsky pod nejmenším úhlem. Nastává na severní polokouli obvykle okolo 21. (nebo 22.) prosince, přičemž jeho přesný čas se může mírně měnit. Okamžikem zimního slunovratu také nastává astronomická zima. Astronomické začátky ročních období připadají na slunovraty a rovnodennosti. Jsou to tytéž okamžiky, v nichž vstoupí Slunce do jednoho z kardinálních (základních) astrologických znamení (Berana, Raka, Vah a Vodnáře) – solsticiální, slunovratová či tropická znamení jsou Rak a Kozoroh, rovnodennostní Beran a Váhy.⁶

Oběh Země i její rotace probíhají jako dva nezávislé, a tedy nesoudělné pohyby. Za jeden tropický rok (tedy dobu mezi dvěma po sobě jdoucími jarními rovnodennostmi) uplyne 365 dní, 5 hodin, 48 minut a 46 sekund. Když proto ona následující jarní rovnodennost nastane, budou hodiny ukazovat o oněch 5 hodin, 48 minut a 46 sekund více, než při předchozí rovnodennosti. Zařazením 29. února v přestupném roce se rovnodennost vrátí zpět o 18 hodin, 11 minut a 14 sekund a poté se bude opět opožďovat.⁷

Všechny kalendáře pracují s celým počtem dnů v roce. Kalendář juliánský

---

6 Astronomické určení začátku ročních období však není jediné. Meteorologické roční doby začínají na rozdíl od astronomických 1. března, června, září a prosince, fenologické dělení určuje začátek jara rašením angreštu, léta rozkvetem bezu, podzim vykvetením ocúnu a zima opadem buku a dubu letního.

7 Při těchto posunech se samozřejmě může stát, že rovnodennosti a slunovraty mohou nastat jindy, než na „známé“ datum, buď o den dopředu, nebo dozadu.

zařazoval po třech obyčejných letech s 365 dny důsledně a bez výjimky čtvrtý, přestupný rok s 366 dny. Průměrná délka juliánského roku byla tedy 365 dní a 6 hodin, což je o 11 minut a 14 sekund více, než trvání roku tropického. Protože juliánské roky byly delší, opožďoval se juliánský kalendář vzhledem k jarní rovnodennosti a ta se přesouvala na stále nižší a nižší datum, každých 128 let o jeden den. Velikonoce se pak slavily čím dál později po skutečné jarní rovnodennosti, což začalo vadit zejména církvi.

Dlouho chystanou reformu kalendáře, která by odstranila tyto problémy, se nakonec podařilo prosadit 24. února (juliánského kalendáře) roku 1582 bulou *Inter gravissimas* papeže Řehoře XIII., nazývá se proto reformou gregoriánskou (řehořskou). Zavedla jednorázovou opravu kalendáře skokem o deset dnů a také opravu délky roku, resp. dokonalejší schéma přestupných let. Bulou plánovaný přechod ze čtvrtka 4. října 1582 na pátek 15. října proběhl v určené době jen v nejkatoličtějších zemích - Itálii, Španělsku, Polsku a Portugalsku. Ostatní se přidávaly postupně, v prosinci téhož roku Francie, Holandsko a Lucembursko. V Čechách a Rakousku jsme přešli na z 6. na 17. ledna 1584, v některých okolních oblastech (Slezsko, Lužice) během roku 1584, na Moravě z 3. na 14. říjen 1584. Dlouho novému kalendáři odolávalo nejen pravoslavné Rusko, ale až do 20. století např. také Čína, Bulharsko, Rumunsko, Srbsko, Turecko či Egypt.

Délka gregoriánského roku byla stanovena podle návrhu profesora univerzity v Perugii, lékaře a matematika Luigi Lilia. Je obdivuhodné, že trvání tropického roku bylo známo koncem 16. století s přesností, která nevyžadovala pozdější korekci. Pro

přestupné roky se změnila pravidla na konci staletí: roky, beze zbytku dělitelné čtyřmi sty, zůstaly přestupné, z ostatních „stovek“ se staly roky obyčejné. Tak do čtyřsetletého cyklu připadnou 303 roky obyčejné a 97 přestupných, což je 146 097 dní. Jeden rehořský rok je tedy jen o 26 sekund delší než rok tropický, takže k chybě jednoho dne dojde za víc než 3300 let. Rozdíl se pak dá vyřešit tak, že místo roku přestupného se zařadí obyčejný. I to je již stanoveno: má to být rok 4840.

Ohledně data zimního slunovratu: celkem obvyklé je nyní jak datum 21., tak i 22. prosince. Ve 20. století byl 22. prosinec častější (77 proti 22). Ve 21. století je stále obvyklejší datum 21., koncem století připadne slunovrat občas i na 20. prosince (poprvé v roce 2080). Výjimečně, a to vždy v posledním století čtyřsetletého cyklu, zimní slunovrat připadne na 23. prosince – naposledy to bylo v roce 1903, příště až v roce 2303.

3 Oslavy slunovratu v počátcích evropské civilizace

3.1 Římský kalendář, kalendy, larentálie

Římský⁸ kalendář, který jsme zmiňovali v předchozí kapitole o čase, měl tedy 365,25 dne a byl rozdělen na 12 měsíců. Původně byl prvním měsícem březem, což mělo vliv jak na jména měsíců, tak na vkládání dne v přestupném roce na konec února, tj. na konec roku. Každý měsíc měl tři významné dny, které se nazývaly Kalendy, Nony a Idy. Kalendy byly vždy první den v měsíci, zatímco Nony a Idy byly buď 5. a 13. den v měsíci (v lednu, únoru, dubnu, červnu, srpnu, září, listopadu a prosinci), nebo 7. a 15. (v ostatních měsících). Podle těchto tří dnů v měsíci se určoval každý den, a to tak, že se stanovilo, kolik dní chybí do nejbližšího z nich. Tedy např. 5. březem byl 5. den do březnových Non (počítá se jak samotný den, tak i Nony). V druhé polovině měsíce je určování zrádnější, protože např. 25. leden se označuje jako 8. den do únorových Kalend, v názvu se tedy objeví měsíc únor, i když jde ve skutečnosti o leden.

Římané neměli pravidelné dny v týdnu, vyhrazené odpočinku. Vynahrazovalo jim to ale množství svátků. Odlišovali dny sváteční (dies festi) a všední (dies profesti). O svátcích se nekonala veřejná jednání a úřední výkony. Svátečními dny byly svátky náboženské, všechny Kalendy a Idy, císařem pořádané vícedenní hry a mnoho dalších svátků. V době republiky bylo 65 dní her v roce, za Augusta 93, za Claudia 159, Marcus Aurelius jejich počet snížil na 135.

---

⁸ Tedy juliánský kalendář, zavedený Juliem Caesarem.

Svátek zimního slunovratu byl u Římanů zasvěcen bohu Saturnovi a nazýval se Saturnálie; těm se budeme věnovat v samostatné kapitole. Na poslední den Saturnálií připadaly tzv. Larentálie. Larové byli domácí bůžkové, kterým se o kalendách, nonách a idách obětovalo trochu od každého jídla. Uctívali se jako ochránci domácího krbu a duší zemřelých. Uctívání duší mrtvých předků postupně splynulo s křesťanskými zvyky; protože Larentálie připadaly na dobu zimního slunovratu, stala se památka na mrtvé součástí křesťanských oslav Vánoc (hospodář zval mrtvé k hostině; prvním douškem a soustem se pamatovalo na zesnulé), časem přibyla představa, že spolu s mrtvými navštěvují o Vánocích lidské příbytky andělé.

Dále se ve stejném ročním období slavily i římské svátky nového roku, tzv. Kalendae Januariae – po bohu Janusovi, který měl být ochráncem kalendáře a zvláště nového roku. Ve dnech nového roku – prvního ledna – byly římské domy vyzdobené zelenou barvou a světly a lidé rozdávali dary dětem a chudým. Všechny tyto svátky měly velikou oblibu mezi lidem, a církev proto čelila veliké výzvě. Vlivem všech těchto faktorů se začalo mezi křesťany užívat datum 25. prosince jakožto datum narození Ježíše, který, jak se tvrdilo, je v Bibli mnohokrát označován za světlo i slunce. On je ten pravý Sol Invictus, a proto se má slavit 25. prosince jeho narození a mnozí tehdejší biskupové věřili, že tímto krokem “přebijí” všechny pevně zakořeněné pohanské svátky. Částečně se tak stalo, ale ve velké míře se tím ovšem jen posílil v církvi už tehdy silný trend směšování pohanství s křesťanstvím.

3.2 Saturnálie

Nejvýznamnější římské svátky zimního slunovratu, které daly svou tvář částečně i Vánocům, se nazývaly Saturnálie a byly zasvěceny původně etruskému otci bohů, Saturnovi⁹, který u Římanů získal atributy božstva hojnosti, polního hospodářství, sklizně a úrody. Později byl ztotožněn s řeckým Kronem. Saturnálie se vyznačovaly nevázaným veselím, radovánkami a hodováním, jako vzpomínka na „zlatý věk“ Saturnova panování, kdy bylo všeho dostatek, tedy na léto, a bylo pronášeno přání, aby se tento „zlatý věk“ na jaře opět vrátil.

Saturnálie¹⁰, svátky zimního slunovratu, trvaly zpočátku tři, později až pět dní. Začínaly 17. prosince přinášením obětí Saturnovi, k jehož počtě se konaly. Saturnus měl chrám na fóru na úpatí Kapitolu; chrám byl současně státním archivem a pokladnou. Báje vypráví, že Saturnus zplodil v podobě hřebce s Ókeanovnou Filyrou moudrého Kentaura Cheiróna. V pozdějších dobách byl Saturnus bohem symbolizujícím Čas. Patřily k nejradostnějším svátkům už jen tím, že se při nich nedělal rozdíl mezi svobodnými a otroky. Tímto měly Saturnálie připomínat dobu zlatého věku, kdy Saturnus vládl v Latii. Po oběti v Saturnově chrámu byl všem shromážděným podáván oběd, všichni se mohli podle libosti najíst a napít. Ve svátečních dnech pak každý hostil svoje přátele, hostitel podaroval své hosty, ti zase nesměli přijít na hostinu s prázdnou. Lidé si dávali dárky, zvláště voskové svíčky,

9 Saturnus, bůh setby a rolnictví, v římské mytologii prehl před vítězným Iovem do krajiny obklopené horami, kterou nazval Latium. V krajině vládl bájný král Janus, který Saturna učinil svým spoluvládce. Za vlády Saturnovy bylo v Itálii období zlatého věku. Saturnus chránil celou přírodu, lidstvo naučil obdělávat půdu, pěstovat obilí, ovocné stromy a vinnou révu, budovat města a řídit se zákony, které lidem sám daroval. Dal lidem mravní řád. Byla to nejšťastnější doba lidstva a lidstvo se utěšovalo nadějí na návrat těchto blažených časů.

10 Byly obdobou řeckých Kronií, neboť Saturnus byl ztotožňován s Kronem.

jejichž svit měl symbolizovat překonání nejdelší roční tmy, a figurky bohů, lidí a zvířat z těsta, hlíny, vosku, kovu i různých drahých materiálů, jako reminiscence někdejších lidských obětí pro Saturna. Pekli také sladké medové koláče, které patřily rovněž k nejoblíbenějším dárkům. Později se stalo módou dávat nákladnější dary a boháči se navzájem předháněli. I císařové dávali dary svým příbuzným a přátelům, někdy to byly věci nesmírné ceny, někdy dárky nepatrné hodnoty, doprovázených lístkem s žertovným dvojsmyslným textem nebo narážkou. Po rozvinutí křesťanských tradic se dávání dárků na Vánoce stalo projevem přátelství a křesťanské lásky k bližnímu. Nepracovalo se, školy, soudy a obchody byly zavřené. Panovalo bujné karnevalové veselí, pořádaly se hodokvasy, hry v cirkus a gladiátorské zápasy (Ürögdi, 1968, s. 238).

Po celou dobu Saturnálií si nikdo neoblékal tógu, symbol svého výsadního společenského postavení. Jedněmi z těch, pro které svátky znamenaly nejvíce, byli otroci, protože alespoň jeden den se zbavili svého otrockého postavení a měli volno, uléhali na lehátka v jídelně a jejich pánové je obsluhovali, mohli je zkritizovat a dokonce si z nich ztropit žerty. Pánům to mělo připomínat "zlatý věk", kdy si byli všichni rovni.¹¹

---

¹¹ Nenalezla jsem doklady o tom, zda existuje přímá souvislost s českou tradicí, kdy na Štěpána končili čeledíni ve službě (říkalo se "na svatého Štěpána každý sobě za pána"), dostávali výslužné, pořádaly se veselé svatoštěpánské oslavy a chodí se na koledu. Podobnost je ale zřetelná.

3.3 Sol Invictus – zrození nepřemožitelného boha Slunce

Na 25. prosince připadal v Římě starý pohanský svátek - slavnost Dne zrození nepřemožitelného Slunce (Sol Invictus).¹² V nejstarších dobách Římané slunce ani měsíc nepovažovali za zvláštní božstva, zbožštili je až pod řeckým vlivem. Sol byl římský bůh slunce, vytvořený podle řeckého boha Hélia. Jeho kult se do Říma dostal poměrně pozdě a také se pomalu šířil. Měl chrám na Quirinálu, kde také roku 293 př.n.l. zřídili první sluneční hodiny. Dalším jeho chrámem byl chrám v cirku pod Aventinem, protože byl zpodobován jako vozataj řídící čtyřspřeží a byl tak ochráncem vozatajů a jejich soutěží. Uznávala se jeho vševědounost, proto mohl varovat před spiklenceckými úklady, varoval údajně před Caesarovou vraždou. Později v helenistickém období pod vlivem šířících se východních kultů, zejména perského boha světla Mithry, dosáhl mnohem větší popularity. Je zpodobován už na mincích z Antoniovy a Oktaviánovy doby. Císař Nero se snažil hrát si na ztělesněné Slunce a dal si postavit kolosální sochu se svým portrétem, ale tu dal roku 69 předělat na sochu boha Slunce císař Vespasianus. Později se císařové snažili boha Slunce nadřadit nad všechny dosavadní bohy, postavit ho do čela panteonu a udělat z něho ochránce císařské moci.

---

¹² Císař Aurelián uzákonil v roce 275 dies natalis Solis invicti jako státní svátek.

3.4 Konfrontace římských tradic s nastupujícím křesťanstvím

Slavnosti “znovuzrození” Slunce (popř. rituály určené k jeho opětovnému “přivolání”) byly společné mnoha kulturám. Starověké severské národy se obávaly, že dlouhá prosincová tma přemůže slunce. Jako součást magického rituálu zdobili si domy cesmínou, břečťanem, jmelím, vavřínem a jinými stále zelenými rostlinami, protože se zdálo, že mají nadpřirozenou schopnost přežít. Byly rozsvěcovány svíčky a zažehovány ohně ve snaze opět oživit umírající slunce. Na některých místech v Evropě se stále ještě provádí slavnostní pálení klády.

V křesťanství se ze slunce stal spíše symbol; byla to jen jedna z věcí, kterou stvořil Bůh. Sv. Augustin nabádal v 2. polovině 4. století Římany, aby místo bujarého slavení, hostin a tančení kolem ohňů v tichosti vzpomínali na narození “toho, kdo slunce stvořil”. Římané se ale oblíbených oslav nechtěli vzdát, proto se církev místo jejich potlačování posléze soustředila na to, nahradit pohanské slavnosti slavnostmi křesťanskými; dát jim křesťanský ráz. Saturnálie i oslavy nepřemožitelného Slunce se tak staly jedním ze zdrojů oslav dne narození Ježíše Krista. Některé starobylé zvyky se staly součástí oslav Narození Páně, některé se přesunuly do oslav Silvestra a Nového roku, ale i dalších svátků, konče Hromnicemi.

Křesťanské Vánoce do sebe vstřebaly řadu zvyků spojených s oslavou zimního slunovratu. Vánoční koledy, zpívané v latinské i lidové řeči, nahradily předkřesťanský rituální zpěv oslavující o Saturnáliích boha Saturna. Lidová víra připisovala vánočním koledním obchůzkám magickou moc. Měly přinést štěstí a blahobyť do

každého stavení. Na koledu se o Vánocích chodilo o Štědrém večeru, na svátek sv. Štěpána, na Nový rok, o dni sv. Tří králů a někde i na Hromnice. Slované přijali název koleda pravděpodobně z latinského slova Calendae (kalendy), označujícího první lednové dny, kdy se slavil slunovrat. Na starořímské zvyklosti nepřímo navazuje i novodobější tradice: přijímat na Nový rok osobní blahopřání, navštěvovat příbuzné, přátele a známé; se zvyšujícím se množstvím kontaktů se vlivem nedostatku času vyvinuly tzv. omluvenky, předchůdkyně vánočních a novoročních pohlednic a pééefek.

4 Kultury na našem území

K našemu území zasahoval jen nejsevernější cíp Římské říše (podle posledních archeologických nálezů se na jižní Moravě nacházela vojenská základna, kde přezimovávalo až několik desítek tisíc římských vojáků). Římská kultura tedy měla na naše území určitý vliv, jejich zvyklosti se k nám však pravděpodobně nedostaly přímo, (spíše se k nám dostalo to, co z původních římských oslav buď infiltrovalo do křesťanství, a Římská říše na nás měla potom docela velký vliv, nebo se to k nám dostalo přes ostatní evropské země. V každém případě jsme zde měli hodně vlastních tradic, zbylých po kulturách, které sídlily na našem území předtím, než vznikl (nějaký) český stát.) Naše území bylo trvale osídlené od mladší doby kamenné, písemné doklady (převážně od Římanů) však máme až o keltském, germánském a slovanském osídlení.

4.1 Keltové

Keltové, první etnikum doložené písemnými prameny, se na české území dostali v 5. století př. n. l. a do 4. století př. n. l. obsadili většinu zemědělsky využitelných oblastí. Část Moravy obsadil kmen Volků-Tektoságů, významnější část území však zabíral kmen Bójů, z jejichž jména pochází název země – Boiohaemum.¹³ Kelty od nás v 1. století po Kristu vytlačily germánské kmeny, které poté naše území obývaly další staletí. Od 4. století po Kristu postupně odcházely za lupem do rozpadající se Západořímské říše. Slované na naše dosti opuštěné území přišli až v polovině 6. století po Kristu.

V keltském roce nebyly slunovraty a rovnodennosti těmi nejdůležitějšími mezníky roku. Těmi byly čtyři svátky, takzvané sabaty, Samhain, Imbolc, Beltaine a Lughnasadh. Samhain se slavil v předvečer prvního listopadu (dnešní Halloween, u nás poněkud upozaděné Dušičky), Imbolc prvního či druhého února (Hromnice), Beltaine prvního května (dodnes oblíbené pálení čarodějnic) a Lughnasadh prvního srpna (zhruba novodobé Letnice, tento svátek však u nás konkrétní stopy nezanechal).

Slunovraty a rovnodennosti začali Keltové slavit až později, pod germánským vlivem; některé charakteristiky oslav jsou tedy podobné germánským, svátky se však jistě neshodovaly kompletně a Keltové je přizpůsobili svému náboženství a vnímání světa. Sabat zimního slunovratu bývá nazýván Yule; také je znám (z různých oblastí) pod jmény Alban Arthan, Nadolig, Fionův den, Návrat slunce, Kanaň Nouel nebo

¹³ Na období keltského osídlení v mladší době železné se odkazuje jako na dobu či kulturu laténskou; odchod Keltů v 2. polovině 1. století př. n. l. jako tzv. plañanský horizont.

Midwinter. Jak keltské, tak germánské a jiné pohanské prvky využívají ve svých svátcích dnešní příslušníci neopohanství, zejména náboženství Wicca.

Yule je spojen s nachovou, zelenou či bílou barvou. Pro dekorace se používají stálezelené a neopadavé rostliny, jaké známe i z našich oslav (rostliny, které jsou v zimě zelené, měly vždy magický význam) – jmelí, břečťan, cesmína nebo i obyčejné větvičky jehličnanů. Údajně podle původních keltských zvyků se jako symbol tohoto svátku používal malý živý stromek osazený ve vhodné nádobě a ozdobený. Stromy se zdobily i v okolí obydlí. Na smrky a borovice Keltové upevňovali ozdoby, šťavnatá jablíčka a ořechy. Keltové připravovali také obřadní pečivo. Měsíčky a kolečka slazené medem symbolizovaly bohyni Lunu a boha Slunce. Dodržoval se sudý počet stolovníků a nikdy nechyběla miska pro náhodného návštěvníka. Pil se čaj z mladých borovicových ratolestí a v otevřeném ohni se pálilo voňavé jehličí (dnes purpura). Dům se vykuřoval bylinami jako mátou, mateřídouškou a jmelím.

Obřadem noci zimního slunovratu bylo zapalování posvátného ohně v obydlích. Poleno muselo pocházet z pozemku vlastníka, muselo být z loňského slunovratu nebo ho rodině musel věnovat přítel. Poleno se poprášilo moukou a zapálilo třískami z předchozího vánočního polena. Někdy se kropilo pivem a slavnostně zdobilo. V anglosaských zemích se zvyk pálení vánočního polena dochoval dodnes. Poleno mělo hořet 12 dní a aby vydrželo, polévala se nehořelá část jablečným moštem. Od něho se zapalovaly ostatní ohně v domě. Popel se rozdělil mezi půdu a zvířata. Z nespáleného zbytku se vyrobil klín do pluhu pro první orbu. Zuhelnatělé kousky vánočního polena se používaly jako amulety proti bleskům, požárům a živelným

pohromám. O slunovratu se Keltové rovněž obdarovávali dárky s magickým potenciálem – zlato a stříbro mělo chránit před nemocemi, květiny symbolizovat plodost a úspěch. Jmelí bylo symbolem života a vzhledem k jeho lepivým semenům se mu připisovala schopnost udržovat milostné vztahy.

4.2 Germáni

Období, kdy na území Česka pobývaly převážně germánské kmeny, se označuje jako doba římská (přibližně 50 př. n. l. – 350/380 n. l.). Germáni sem začali pronikat po odchodu Keltů v 2. polovině 1. století př. n. l. (tzv. plaňanský horizont).¹⁴ Krátce před přelomem letopočtu se na našem území objevuje volné seskupení germánských kmenů, v jejichž čele stál Marobud (Marabadvaz). Markomani osídlili postupně povodí hlavních řek a pravděpodobně mírovou cestou splynuli s pozůstatky keltských kmenů, od nichž převzali velkou část kulturního dědictví Keltů. Přejali mnohé postupy ve výrobě nástrojů, nářadí, šperků i keramiky (na dlouhou dobu byla však zapomenuta výroba keramiky na hrnčířském kruhu). V době stěhování národů se Markomané přesunuli na západ a z východu na naše území přišly slovanské kmeny.¹⁵

Germánský slunovrat – Jul – je slaven především ohněm. Tradice vánočního polena, popisovaná u Keltů, je původem germánská, podobně jako původní zdobení stromku (jedličky), jímž Germáni o slunovratu uctívali nejvyššího boha Wotana. Germánské a římské vlivy také přinesly Keltům u nich dříve neslavený svátek zimního slunovratu.

---

¹⁴ V severních Čechách se v té době udržela ještě kulturně smíšená kobylská skupina.

¹⁵ Od 2. století ze severu pronikala przeworská kultura (na Moravě o tomto doklady již od počátků doby římské) a v 1. polovině 3. století přišlo do Čech nové obyvatelstvo z Polabí. Tyto nové skupiny obyvatelstva se v 2. polovině 3. století rozšířily i na Moravu (kostelecká skupina).

4.3 Slované

Před příchodem Slovanů se české území na počátku 5. století dočasně vyliidnilo. Po odchodu Markomanů panoval nějakou dobu chaos způsobený mj. vpády Hunů, koncem pátého století se do Čech dostali Langobardi, už v polovině šestého století se ale přesunují dále. První Slované se na Moravě a v Čechách objevili pravděpodobně až v 2. polovině 6. století. První vlna Slovanů (kultura s keramikou pražského typu) směřovala přes Malopolsko na Moravu a poté do Čech, druhá vlna mohla přijít v 1. polovině 7. století z Podunají. V té době na tomto území sídlily už jen zbytky předchozího germánského obyvatelstva (Langobardů a Durynků).

Prvním útvarem na našem území, podobající se státu, byla Sámova říše, která však zanikla pravděpodobně zanedlouho po jeho smrti. V podstatě ještě nebyla skutečným státním útvarem s pevnou organizací, vznikla jen za účelem sjednotit Slovany k obraně proti Avarům a Frankům. Po jejím rozpadu nemáme o českém území až do začátku 9. století žádné písemné doklady.

Kmen Čechů (Bohemanorum), společenství lidí, kteří obývali určité území a chápali sami sebe jako jednotný celek, měli vlastní pověst o svém původu (příchod praotce Čecha) a společné politické zájmy (obranu před cizími nepřáteli), se zformoval na území Čech na počátku sedmého století. Počátkem devátého století vznikl na území jižní Moravy a severozápadního Slovenska první opravdový slovanský stát ve střední Evropě – Velká Morava (přídomek Velká dostala pro odlišení od jiné Moravy, nacházející se na území dnešního Srbska). Díky úrodnosti

kraje se slovanské kmeny na tomto území rozvíjely rychleji než obyvatelstvo Čech, roli hrála také blízkost Dunaje jako obchodní tepny. Prvním známým moravským panovníkem byl kníže Mojmír, podle něhož se dynastie nazývá Mojmírovci. Jeho nástupce Svatopluk I. pak vytvořil mocnou říši, která se rozkládala daleko za hranice vlastní Moravy. V době, kdy na Moravě vznikla rozlehlá říše, Čechy nebyly sjednoceny pod vládou jediného panovníka. Mezi několika rodovými celky se prosadili příslušníci středočeského rodu Přemyslovců, který svůj původ odvozoval od bájných předků Přemysla Oráče a kněžny Libuše.

První přemyslovský kníže, o kterém se dochovaly záznamy v dobových písemnostech, se jmenoval Bořivoj I., který přijal křest na Svatoplukově dvoře a uznal svrchovanost moravského vládce nad Čechami. V roce 895 se Čechové od Velkomoravské říše odtrhli. Bořivojův křest pokládá kronikář Kosmas za příchod křesťanství do Čech, podle modernějších pramenů se k nám však šířilo už předtím vlivem franské říše. Všichni přemyslovští panovníci po Bořivojovi se rovněž stali křesťany, což upevňovalo jejich postavení, zejména na venkově však christianizace společnosti postupovala pomalu a plné pokřesťanštění obyvatel českých zemí přišlo až ve 13. století s tzv. druhou vlnou christianizace.

Vzhledem k neexistenci písemných dokladů nevíme jistě, jak nazývali svátek zimního slunovratu původní slovanští obyvatelé našeho území. V dnešních slovanských jazycích se pojmenování tohoto svátku různí. České slovo vánoce vzniklo nejpravděpodobněji už předkřesťanskou přejímkou z německého Weihnachts, které pochází ze středohornoněmeckého spojení „zu den wihen nahten“, o posvátných

nocích. Lužickosrbské hody, resp. gódy odpovídá praslovanskému godъ, které označuje svátek obecně. Označení božič/božic v zemích bývalé Jugoslávie vystihuje fakt narození „mladého boha“. Polské Boże Narodzenie či ruské roždestvo mohou představovat až označení křesťanské, svoji strukturou však odpovídají i realitě pohanské. Běloruský název koljady a bulharské koleda pochází, stejně jako naše slovo koleda, z latinského Kalendae. Zdá se, že výraz koleda v určité době vytlačil na většině slovanského území starší název slavností zimního slunovratu. Začal se jím pak označovat i nejvýraznější element tohoto svátku, a to maškarní průvody, doložené už z nejstaršího slovanského osídlení.

Po nejstarším názvu slovanského zimního slunovratu tak musíme pátrat v neslovanských jazycích. Maďarské označení Vánoc, Karácsony, a rumunské Crăciun, vznikly patrně přejímkou z praslovanského Kračunъ (metatezí z *Korčunъ). Etymologický výklad tohoto slova není jistý, jednou z možností je „krátký čas“, tedy nejkratší den v roce, souvislost však může být i s kroucením, tedy novým začátkem („zakroucením“) ročního cyklu. Jako alternativní název pro Vánoce se Kračun uchoval v některých oblastech Slovenska.

Podobně jako Římané i jako křesťané, i Slované měli svého „znovu se rodícího“ boha – Svarožice (někdy ztotožňovaného s Dažbogem), boha slunce a ohně, jehož „život“ kopíroval oba sluneční cykly – denní a roční. Tak, jako každé ráno vstával s novou silou, se o Kračunu zrodil, na jaře dospíval, převzal moc nad světem, aby o letním slunovratu začal opět stárnout a na Kračun zemřel. Oheň, související se sluncem a bohem, který jej symbolizuje, byl důležitým elementem pohanských

Vánoce. Zapalování ohňů bylo původně vlastní všem Slovanům, od západu však tento zvyk začal brzy zanikat a jeho jediným pozůstatkem dnes je zapalování svíček.

5 Křesťanské Vánoce

Přestože z hlediska intenzity víry a praktikování náboženství jsme na tom snad nejhůře v celé Evropě, když se řekne Vánoce, vybaví se nám (kromě „šťastné a veselé“) přívlastek či charakteristika „křesťanské svátky“. Toto platí i neplatí. Jak jsme již viděli, mnoho z charakteristických vánočních zvyků pochází již z předkřesťanských dob, naopak jiné (kapr, stromeček aj.), k nimž se ještě dostaneme, přišly až v průběhu posledních dvou století a církev se jim zpočátku někdy i bránila, neboť je nepovažovala za křesťanské.

Na druhé straně, staletí trvající křesťanství, které dosadilo do období zimního slunovratu jednu z nejdůležitějších událostí svého symbolického základu a hlídalo patřičné dodržování jejích oslav, nemohlo podobu zimních svátků neovlivnit. Jinak vypadaly Vánoce brzy po příchodu křesťanství k nám, jinak v průběhu středověku; některé změny přicházely postupně, jak se dařilo církvi vytlačovat pohanské zvyklosti, jiné v poměrně krátkém časovém intervalu po společenské změně, např. se změnou sociálního klimatu po bitvě na Bílé hoře. S charakteristikou křesťanského svátku prošly Vánoce průmyslovou revolucí, jejich výrazný náboženský význam byl z převážné části potlačen až za komunistického režimu; součástí symboliky Vánoc jsou však křesťanské prvky stále.

5.1 Příchod křesťanství u nás a další vývoj pohanských tradic

Po nástupu křesťanství¹⁶ se církev sice snažila všechny pohanské oslavy vytlačit, jejich síla byla ale taková, že přes všechny výstrahy lidé staré slavnosti a rituály neopustili. Dosazováním křesťanských ctností a prosazováním spíše tiché, introvertní a meditativní podoby svátku „shora“ církví se křesťanské atributy svátku smísily a spojily s pohanskými.

Uctívání Slunce je jedním z nejstarších náboženských kultů. Letní a zimní slunovrat patřily mezi pohany k nejdůležitějším svátkům roku: nejkratší i nejdelší noc roku byly plné kouzel. Zimní slunovrat měl v mytologii charakter zápasu přírodních sil: Slunce bylo na nějaký čas „poraženo“, ale v den, kdy se začala noc opět zkracovat, bylo jasné, že „vyhrálo“ a i když bylo do konce zimy ještě daleko, už tu byla naděje a vyhlídka, že pomalu, ale jistě zase přijde jaro.

Při nástupu křesťanství se promíchaly a spojily křesťanské zvyky s pohanskými. Z dob Keltů se do našich svátků dochovala například příprava zvláštního obřadního pečiva slazeného medem, symbolizujícího boha-Slunce (kolečka) a bohyni-Lunu (měsíčky). V některých evropských zemích přetrval i zvyk pálení vánočního polena, které mělo vydržet hořet po 12 dní. Období 12 dnů po Vánocích se rovněž objevuje v mnoha tradicích (jedna z teorií výkladu původu slova Vánoce navrhovala zkrácení z „dvanáctnoce“, „dvánnoc“; dnes je považována za nepravděpodobnou). V křesťanství bylo ustanoveno období „svatého dvanáctidenního času“ mezi Narozením

---

¹⁶ Prvním pokřtěným knížetem u nás byl Bořivoj, někdy v rozmezí let 874 a 884.

Páně a Zjevení Páně, tedy svátkem Tří králů. (Dnes se spíše světí tzv. oktáv, tedy osm dnů od Štědrého dne do Nového roku, ne bez souvislosti se světským kalendářem.)

Výchozí základnou pozdějších Vánoc jsou předkřesťanské projevy lidové víry a obraznosti, později propojené s křesťanskou ideou oslav posvátného zrození. Svou genezí směřují k prvotnímu svátku raných stadií vývoje lidské společnosti. Nejprůzračnějším rysem prvotního svátku byl – jak naznačují výzkumy – jeho kolektivní charakter ve společnosti, v níž ještě nenastal zlom mezi všedním a svátečním životem. Podnětem k tomuto svátku mohl být mýtus o Počátku – každým rokem se svět tvoří znovu. Prvotní svátek byl málo slavnostní a hodně veselý: hlučnost smíchu přivolávala hojnější úrodu.

Svátky jsou bytostně spjaty s časem a přírodními cykly. Posvátný čas je časem nadpřirozeným, nadlidským a nadhistorickým. Periodické svátky uzavírají pevný cyklus času a otevírají nový; jejich cílem je celková obnova času. Podstata agrárních svátků – zajistit zdar v hospodářství a v životě kolektivu – se nevytratila ani po propojení lidových svátků s křesťanskými.

V určité opozici k oktávu nebo „dvanácti vánočních dnů“, v nichž probíhá oslava Vánoc, se období jim předcházející uctívá rozjímáním a klidnou přípravou na tyto dny. V řadě zemí lid považuje za počátek zimy den svatého Martina (11. listopadu), dalším významným dnem před začátkem adventu je svátek svaté Kateřiny – poslední „posvícenská“ zábava. Nedělí nejbližší dalšímu významnému dni, svátku

svatého Ondřeje (30. listopadu), začíná advent, tedy oficiální liturgické období klidu, rozjímání a zvýšené zbožnosti.

Trvání adventu nebylo všude stejné, pohybovalo se od čtyř do osmi týdnů. Postupně se ustálilo čtyřtýdenní období. Nastala doba půstu, nekonaly se taneční zábavy ani svatby. S blížícím se slunovratem docházely naplnění tradice pohanského původu, s napětím očekávající výsledek boje démonických sil se Sluncem a napomáhání jeho vítězství. Křesťanství se snažilo překrýt podobné představy zaplňováním kalendáře svátky světců podle významných událostí jejich života (či obvykle spíše smrti; úmrtí, přenesení ostatků apod.). Křesťanské a pohanské tradice a oslavy se spojily natolik, že dnes lze jen velmi těžko odlišit pohanské od křesťanského. V adventu se tak slavila řada specifických svátků spojených s obyčejí, ještě před sto lety na venkově udržovanými – nadílka barborek, mikulášské průvody, výstražné obchůzky ambrožů (7. prosince) nebo lucek (13.).

Jaké jsou tedy vrstvy původu křesťanských Vánoc? Biblický příběh o zrození Spasitele se napojil na mýty spojené se slunovratem, které vyjadřovaly vědomí o věčném vítězství života nad smrtí a světla nad tmou. Pro zlidovění svátku byla významná tradice římských oslav saturnálií.

5.2 Ježíš jako sluneční bůh křesťanství

Ježíšovo narození se začalo slavit 25. prosince v průběhu 4. století. Na tento den připadal v Římě svátek dne zrození nepřemožitelného Slunce (Sol Invictus).¹⁷ Císař Aurelián uzákonil v roce 275 dies natalis Solis invicti jako státní svátek. Aby křesťané mohli odolat přitažlivosti tohoto svátku, ustanovila prý římská církev jako protiváhu na tentýž den slavnost Kristova narození.

Proč právě tento svátek? I křesťanství používalo Slunce jako symbol, a to právě pro Krista. Už Starý zákon označoval očekávaného mesiáše jako „slunce spravedlnosti“. Tento den se tedy nejvýše hodil a křesťané mohli mít i dobrý „argument“ proti pohanským spoluobytelům, tedy že uctívají svátek toho jediného pravého Slunce, které dokáže dát světu světlo a spásu.

Vedle této apologetické hypotézy stojí ve zkoumání původu Vánoc ještě hypotéza výpočetní, snažící se na datum Kristova narození přijít matematicky. Kvůli silně fixované symbolice Krista – Slunce věnuje zvláštní pozornost oběma slunovratům a rovnodennostem. Tímto způsobem se dospělo k názoru, že Jan Křtitel byl počat o podzimní rovnodennosti a narodil se o letním slunovratu, a protože podle biblické relativní datace byl Kristus počat o šest měsíců později, mělo jeho početí připadnout na jarní rovnodennost (25. březen) a narození na 25. prosinec. Zásah Boží prozřetelnosti pak první křesťané viděli v souzvuku návratu Slunce a příchodu Božího syna na pozemský svět.

---

¹⁷ viz kapitola 3.3

Druhá, výpočetní hypotéza se zdá samotným křesťanům pravděpodobnější (a možná „ušlechtilejší“, než „přebíjení“ pohanských svátků). V poslední době navíc došlo k objevu, který naznačuje její pravdivost. Otec Jana Křtitele Zachariáš je v Lukášově evangeliu zmíněn jako kněz Abiášovy kněžské třídy, a ke zvěstování Janova početí došlo v den jeho služby. 24 tříd se střídalo dvakrát do roka. Ze svitků od Mrtvého moře zjistil židovský badatel chronologii jejich střídání a potvrdil východní tradici, která klade oznámení Zachariášovi mezi 23. a 25. září.

5.3 Dosazení církevního charakteru oslav a vývoj ve středověku

Z doby Václava IV. od Jana z Holešova pochází první detailní popis obyčejů Štědrého večera. Víme tedy, že se v té době dodržoval půst, zvyky „štědrého večera“, tedy posílání výslužky a „příjemných a krásných věcí“, štedrost k lidem, dobytku i chudým, pojídání vánoček a ovoce či koledování. Jedním dechem ale Jan z Holešova u každého zvyku kárá „pokušení ďábla“, které způsobuje odklon od křesťanských zvyků – opíjení se, hra v karty, chtivost a lakota či služba bůžkům.

Pokládání vánočky na stůl přes noc, aby mohli jíst bůžkové, autor traktátu srovnává s kladením pokrmu na hroby – pro duše předků. Kult předků rovněž souvisí s vánočními svátky. Vánoční kult mrtvých je silný u většiny evropských národů – dlouhé zimní noci v představách přivolávaly příchod duší zemřelých, které nemají rády světlo, ale tmu. Se světem duchů bylo nutné se nějak vypořádat, aby nemohl škodit živým.

Štedrost, původně pro nejchudší znamenající alespoň větší světlo ve světnici, později spočívala především v pestrosti štedrovečerní večeře. Mělo jich být devatero s tím, že čím více chodů, tím více mandelů na poli. Jídelníček se lišil od kraje ke kraji, častými společnými prvky však byly oplatky s medem (popř. česnekem), polévka (často houbová) nebo houbový kuba. Ryby se jedly jen v blízkosti řek a rybníkářských krajích.¹⁸

---

¹⁸ Více o vývoji vánočních jídel v kapitole 6.4.

Vánoční koledy, zpívané v latinské i lidové řeči, nahradily předkřesťanský rituální zpěv, oslavující o saturnáliích boha Saturna. Lidová víra připisovala vánočním koledním obchůzkám magickou moc. Měly přinést štěstí a blahobyť do každého stavení. Na koledu se o Vánocích chodilo o Štědrém večeru, na svátek sv. Štěpána, na Nový rok, na Tři krále a někde i na Hromnice. Původ názvu koledy vychází z latinských kalend, svátků prvních lednových dnů. Koledy mají v různých krajích různou tematiku: od pohanských symbolů přes ryze křesťanské oslavy narození Páně, až po prosté žádosti o nadílku s pouhou zmínkou o svátečnosti dotyčných dnů.

Jan z Holešova neopomněl popsat ani vánoční píseň, která se tehdy zpívala: vele, vele, stojí dubec uprostřed dvora. O mnoho mladší není ani koleda Narodil se Kristus Pán, která vznikla z latinské duchovní písně Ave hierarchie coelestis (Buď pozdraveno, kněžstvo nebeské).

V našich zemích se stejně jako jinde koledovalo a zpívaly se vánoční písně od adventu do Hromnic, v některých dnech však frekvence koledních pochůzek stoupala. První koledníci se objevovali již o svátku sv. Mikuláše. Žáci farních škol chodili na mikulášskou koledu i se svými správci. Nosili s sebou velkou figuru biskupa. Sami si oblékali bohatě zdobené šaty, jezdili na koních a vozech. Ještě v polovině 14. století na koledu chodili i pražští preláti, kanovníci a ostatní duchovenstvo. Bylo tehdy zvykem, že "řádné koledy" byly konány na způsob procesí kněží a žáků. Kněží nesli obraz Kristův, jež obyvatelé domu líbali. Žáci, oblečení v bílé roucho, nesli hořící svíce a kadidlem vykuřovali domy. Za to dostávali dary. Kněží přitom zpívali latinské

písně jako *Ecce Maria genuit nobis salvatorem, Judea et Jerusalem nolite timere* nebo *Heac est dies*.

Zpěv pražských koledníků míval velmi dobrou úroveň, k čemuž hlavně přispělo zavedení *ars musica* jako jednoho z povinných oborů na vysokém učení pražském. V lidovém prostředí však častěji než latinské chorály zaznívaly české zpěvy se světskou tematikou. Karel IV. zavedl instituci kůrních žáků, jejichž hlasy se o vánoční době po století ozývaly nejen z kostelů, ale i na tržištích a v hospodách. Koleda totiž byla důležitým zdrojem příjmů věčně hladových žáků.

V době husitské už byla koleda rozšířena po celé zemi. V období mezi Štědrým dnem a svátkem Tří králů se ovšem nejčastěji koledovalo na Štěpána a Nový rok. Koledníci šli po vsi a dům od domu přáli zdraví, úspěch v hospodářství i osobním životě, a k tomu zpívali písně. Za to dostávali od hospodářů drobné dárky nebo pozvání posedět v chalupě. Církev ovšem koledníkům zazlívala přílišnou nevázanost a také byla proti jejich přestrojování za zvířata. Od 15. století jsou proto lidové koledy nahrazovány církevními vánočními písněmi o narození Ježíše Krista.¹⁹

---

¹⁹ Více v kapitole 6.2.

5.4 Vývoj oslav Vánoc od středověku k novověku

Sváteční vánoční život se až do 17. století odehrával v kostelech, kde byl vystaven Betlém s jesličkami a sloužily se štědrovečerní mše. V kostelech se hrály i církevní vánoční hry. V baroku se tyto liturgické hry proměnily ve hry žákovské. Žáci je však občas prokládali scénkami až příliš světskými, a proto byli z kostelů vyhoštěni. Namísto do kostelů tedy chodili hrát od domu k domu, což se propojilo se zvykem koledování.

První betlém neboli jesličky postavil v roce 1223 František z Assisi v italské Umbrii, když přivedl do jeskyně-kaple živého oslíka a vola a u jeslí jako u oltáře sloužil štědrovečerní mši. První známý český Betlém představili jezuité veřejnosti v roce 1560 ve svém kostele sv. Klementa v Praze u Karlova mostu. Ke konci 18. století, v době osvícenství, jesličky opustily kostely a ujaly se na vesnicích i ve městech mezi prostým lidem. Betlémy umožňovaly lidem „zúčastnit se“ betlémské události a byly připomínkou Kristova narození.²⁰

V 17. století se vánoční slavení přesunulo do rodin, kde se prolínala oslava narození Ježíška s uctíváním rodinného štěstí a vzájemné pospolitosti. O vánocích se též vítal návrat Slunce a s tím byly spojeny i starosti o zabezpečení budoucí úrody. Z tohoto důvodu je se Štědrým večerem spojeno velké množství štědrovečerních zvyků a obyčejů a i staročeský štědrovečerní jídelníček měl svou symboliku.

---

²⁰ Více o betlémech v kapitole 6.3.

Adventní půst končil na Štědrý den s východem první hvězdy, poté zasedaly rodiny ke slavnostní večeři. Tradovalo se, že počet lidí u stolu nesmí být lichý, proto se na tento večer často zvali hosté tak, aby byl počet stolovníků doplněn. Před večeří byla pravidlem společná modlitba a přání, aby se stolovníci opět sešli příštího roku ve zdraví. Jídla na štědrovečerní tabuli muselo být tolik, aby se všichni najedli dosyta a ještě aby zbylo - to mělo být zárukou hojnosti v příštím roce. I z tohoto důvodu byla snaha o zastoupení co největšího množství a různorodosti pokrmů.

Část zbylých pokrmů od večeře se nosila do chléva dobytka, kladla se ke kořenům ovocných stromů v sadě nebo se házela do studny, aby dávala celý rok pramenitou vodu. V těchto zvycích lze odhalit ohlas prastarých pohanských obětí vycházejících z vědomí propojení člověka s přírodou a ze snahy příznivě ovlivnit nadcházející období úkony, jež je možno nazvat magickými.

Právě s obdarováváním dobytka a stromů může být spojena tradice štědrovečerní nadílky: obdarovávány byly především děti, ale i čeleď dostávala výslužku od hospodáře. Rozvinutí starší tradice vánoční nadílky ovšem kupodivu souvisí s reformací, neboť otcové reformace neuznávali křesťanské světce. Proto se v zemích, v nichž zvítězila reformace, přestaly slavit svátky křesťanských svatých a zvyk mikulášské nadílky byl přesunut až na dobu Vánoc, proto obrazně 'naděloval' Ježíšek. V našem kulturním prostředí, v němž se střetly katolické a reformační tendence, se k radosti dětí udržela nadílka obojí, přičemž vánoční nadílka se odehrává v předvečer Božího hodu, zatímco ve většině evropských zemí se naděluje až ráno na první svátek vánoční.

Tento způsob prožívání Vánoc se plně prosadil až počátkem 19. století, kdy se šíří z germánských zemí po celém světě. Reformace stojí i u vánočního stromu. Zeleň z chrámů byla přenesena do domácností v podobě zdobené jedle nebo smrku. Zvyk se nejprve šířil na německých územích, od konce 18. století i mimo ně (nejdříve ve městech a v aristokratickém prostředí). Protestantská tradice je zodpovědná dále za to, že se Vánoce měnily stále více v rodinné a dětské svátky (více viz kapitola 5.5).

V 19. století se Češi těšili na příchod Vánoc dlouhé týdny a vůbec jim nevadilo, že peněz je poskrovnu a dárky, které nadělí Ježíšek, budou nejspíše velmi potřebné věci, které by se stejně musely koupit. Štědrovečerní večeri mnohdy předcházely půst a rovněž v jejím průběhu se obvykle nepodávalo maso - pochopitelně s výjimkou ryb. Zato tabule byla poměrně bohatá a i v chudších rodinách si lidé pro tuto chvíli doprávali několik chodů. Na Štědrý den se vařil hrách, čočka, několik druhů polévek, pekl se kuba z krup a česneku. Několik dnů před Vánocemi napekly hospodyně chléb a uložily ho do ošatek. V bohatších domácnostech daly k bochníkům péct také pečlivě upletené vánočky z bílé mouky, hrozinek a mandlí.

Lidé se od rána postili, aby večer uviděli "zlaté prasátko". S přicházejícím soumrakem děti stále častěji vybíhaly ven, pozorovaly nebe a hlídaly, kdy se objeví první hvězdička. S první hvězdou si rodina sedla k slavnostnímu stolu prostřenému bílým ubrusem. Při přípravě tabule se připravoval jeden talíř navíc, pro náhodného hosta. Pod talíř se dávala kapří šupinka nebo malý penízek, aby se u člověka držely peníze.

Večeři zahajovala společná modlitba, vzpomínka na uplynulý rok a poděkování Bohu za vše dobré, co přinesl, i za to, co vzal. Nejdříve hospodyně postavila na stůl mísu s hrachem. Klíček hrachu má podobu kalichu a podle tradice spojoval všechny stoly v dobrém i zlém. Potom paní domu odebrala z mísy po lžici pro každé z domácích zvířat. Teprve pak si podle věku a stáří nabírali ostatní. Po hrachu se podávaly polévky, čočka, kuba, masitý pokrm nebo ryba. Kosti se dávaly na jeden talíř a po večeři je hospodář odnesl ve lněném ubrousku pod jabloň. Naposledy se na stole objevila vánočka a cukroví. Pila se bílá káva, čaj, nechybělo ani trochu piva, vína nebo hlt pálenky pro dobré zažití. Od slavnostní večeře se nesmělo vstávat – kdo by vstal, měl do roka zemřít. V jižních zemích se dříve nejenže nevstávalo, ale neodnášelo se ani použité nádobí, a to až do konce svátků.

Když zazvonil zvoneček, přinesl hospodář do místnosti stromeček ověšený jablíčky, sušeným ovocem, cukrovím, kostkami cukru zabalenými do barevných papírků, ořechy a řetězy. Na stromečku se zapálily svíčky a všichni zpívali koledy. Ty se pak u stromečku zpívaly každý večer, dokud se neodstrojil a Vánoce neskončily. Tam, kde stromeček neznali nebo ho považovali za německý zvyk, po starodávném způsobu strojili jesle. O svátku Narození Páně do nich kladli figurku novorozeňátka a přidávali postavičky anděla, pastýřů a darovníků. Postavičky Tří králů a jejich průvodu se stávaly součástí betlémského výjevu až 6. ledna.

5.5 Změna charakteru svátku z veřejného v rodinný

Vánoční svátky prodělaly od římských Saturnálií opravdu velký posun od hromadných veselí ke svátkům, které považujeme za přísně rodinné. Tento posun probíhal pozvolna, měl však několik impulzů k postupu k rodinnému pojetí.

Prvním impulsem byl vůbec příchod křesťanství. Křesťanské náboženství má mnohem blíže k meditativnímu pojetí svátků, chudobě a pokoře, než k hlučným bakchanáliím. Pohanské zvyky se ale mýtily pomalu a přežívaly dlouho. Církev zakázala taneční zábavy o adventu, před jeho začátkem a po jeho skončení však byly bujařejší, než kdy jindy. I Vánoce v křesťanském pojetí však jsou spíše hromadnou oslavou – svědčí o tom až tři mše v průběhu Štědrého dne i chození po koledě.

Druhý posun přišel po bitvě na Bílé Hoře. Po příchodu náboženských omezení se lidé raději uzavírali se svým náboženským přesvědčením i s oslavami do rodin, které byly nejbližší a často jedinou důvěryhodnou oporou. V 19. století se Vánoce stávaly stále více světským svátkem. Na sekularizaci Vánoc se podílelo reformační hnutí a průmyslová revoluce. Člověk byl vymaněn z běhu přírody i starých křesťanských tradic. Továrny i obchodníci se snaží využít Vánoc ku svému prospěchu, vyrábí se nejrůznější vánoční zboží, obchod a reklama zneužívají stále rafinovaněji lidských emocí. Vánoční svátky tak začínají být spojeny s obchodním ruchem, bohatým stolováním a až marnotratným obdarováním (zdaleka však nedosahují dnešní úrovně – velká část lidí si stále mohla dovolit pouze drobné přilepšení). Jako druhá strana tohoto vánočního bohatství se v 19. století objevují

různé dobročinné akce na pomoc chudým a sirotkům, které jsou podporovány i tehdejšími médii (u zrodu jedné z nich stál např. Rudolf Těsnohlídek, který psal pro Lidové noviny).

Třetí významný posun přišel v období po druhé světové válce do 80. let. Tlak komunistické strany na neslavení Vánoc, později alespoň násilné zbavování Vánoc křesťanských atributů a dosazování nenáboženských prvků, pocházejících z Ruska (jolka, děda Mráz) donutily většinu lidí vzdát se alespoň navenek křesťanských tradic, zejména mší, a uzavřít se do rodin. Vlivem špatného předávání významu těchto tradic dětem, za nímž mohla stát snaha nenutit je vybočovat, zůstala v mnoha rodinách jen vnější slupka dárků, stromečku a slavnostní večeře.

Dřívější karnevalový ráz oslav zimního slunovratu však nevymizel zcela. Vánoce obsahovaly a stále obsahují určitou dualitu: prvky karnevalového principu, dnes se projevující především hojností jídla a dárků, stojí v opozici proti rodinnému a meditativnímu charakteru svátků. Karnevalový princip je starší než křesťanstvím vložený princip meditativní, už římské Saturnálie měly karnevalový charakter a „svátky bláznů“ byly se zimním obdobím spojeny po celý středověk. Tyto prvky „užívání si“ převládly nakonec nad křesťanskou představou klidné a tiché oslavy Kristova narození; dnes se snažíme dopřát si na Vánoce co nejvíce co nejkvalitnějšího jídla a pití, což často končí zažívacími obtížemi. Zbylé prvky nevázaného prosincového veselí, původem v Saturnáliích, které se přece jen ani k novodobému benevolentnímu pojetí Vánoc nehodí, se přenesly na oslavy konce roku – Silvestra. Kromě hojnosti jídla zde bývá i hojnost alkoholu, žerty a taškařice.

6 Novodobé tradice

Nelze vždy úplně jednoznačně odlišit, které tradice vznikly nově a které se inspirovaly nebo transformovaly z nějakého dřívějšího symbolu nebo rituálu. Vánoční stromeček např. může a nemusí souviset s kultem vánoční zeleně u Keltů, vánoční kapr může souviset s půstem, na druhou stranu však většinu české historie ryba na vánočním stole nebyla.

Podrobné popsání každého z následujících témat by vystačilo na samostatnou práci, proto se budu držet (našeho) cíle zmapovat původ dnešních tradic. Dalším velkým tématem by mohlo být vánoční čarování, o kterém se pro jeho rozsáhlost a téměř nulovou dochovanost do dnešních dob zmiňuji pouze okrajově.

6.1 Dárky a jejich původci

Dárkové šílenství, bez nějž si dnes dokáže Vánoce představit málokdo, nemá pochopitelně obdoby jinde než v naší konzumní euroamerické společnosti přelomu 20. a 21. století. Symbolické obdarovávání však má kořeny již v dobách a kulturách, které jsme zmiňovali na začátku naší práce. Drobné dárky, které měly potěšit přátele a často znamenaly i úlitbu bohům, známe z římských saturnálií – voskové svíčky či medové koláčky byly jak symbolickými předměty obětovávané bohům, tak oblíbenými dárky. Je málo dokladů o prožívání slunovratu u Keltů, ale soudí se, že si mohli nadělovat symbolické dárky s převážně magickou hodnotou, stejně jako i obdarovávat na svátek světla chudé a potřebné.

Nadpřirozené, převážně svaté postavy, naoko „nosící dárky“, mají původ až v křesťanství. V průběhu adventu procházely vesnicemi téměř denně maskované figury, mající vzor ve světcích, jejichž byl právě svátek. Uchopení se lišilo od kraje ke kraji, často chodily především Barborky, nadělující hodným dětem, svatý Ambrož, který děti lákal na cukroví a pak je zaháněl a strašil, Lucie, symbolicky zametající dům, někde chodily s papírovými kornouty na obličeji jako zobáky, zlobivé děti se měly na pozoru před Perchtou. Snad nejvýznamnější adventní akcí byl průvod svatého Mikuláše, který se dnes smrskl na tři členy (možná z něj něco zbylo právě proto, jak byl původně početný) – s Mikulášem (někdy jich bylo i více) chodili kromě čerta a anděla i kominíci, vojáci, Turek, Žid nebo kobyla; samotný průvod měl tak až masopustní ráz.

Populární mikulášské obdarovávání se nelíbilo protestantskému reformátorovi Martinu Lutherovi, který považoval nadělování na svátek katolického světce za nevhodné. Proto se pokusil přesunout nadílku na svátek Narození páně, a začal u svých dětí. Nahrazení Mikuláše Jezulátkem (německy Christkind) však děti nenadchlo a trvaly si na nadílce od Mikuláše. Jejich matka nakonec situaci vyřešila kompromisem a děti byly obdarovány jak na Mikuláše, tak o vánočních svátcích.

Toto vedlo k nejednotnosti, kdy v některých zemích naděluje Jezulátko, v některých svatý Mikuláš, ovšem na den Narození páně, místo na svůj svátek, a někde vznikla jakási syntéza starce s mikulášskými rysy, „Vánočního muže“, „otce Vánoce“ či „dědy Mráze“. Nejlépe z toho vyšly středoevropské, tedy i české děti, které dostávají, podobně jako potomci Martina Luthera, nadílku v prosinci dvakrát.

Tradice nadílky dětem od mysteriózní, avšak svrchovaně dobromyslné nadpřirozené osoby se tak spojila s tradicí dárků posílaných či předávaných zcela adresně, která se objevila už o římských Saturnáliích. Ve středověku pak byly vánoční dary a příspěvky některými institucemi přímo vymáhané.

6.2 Koledy, vánoční písně a hry

Vánoční koledy, zpívané v lidové řeči, latinsky či makarónsky (smíšením obou jazyků), nahradily předkřesťanské rituální zpěvy oslavující o Saturnáliích boha Saturna. Kolední obchůzky, kromě toho, že přinášely koledníkům výdělek, měly přinést do obcházených stavení štěstí a blahobyt. Na koledu se chodilo na Štěpána a na Tři krále, někde však i na Štědrý večer, Nový rok, místy i na Hromnice.

Koleda je nejednoznačným slovem, jímž lze označovat jak vánoční píseň a příležitost, při které se – s nadějí na odměnu – zpívá, tak samotné období zimního slunovratu. U některých slovanských národů se toto označení objevilo jako již předkřesťanská přejímka z latinského Kalendae (z čehož pochází i naše *kalendář*), znamenající první dny v měsíci (počítané podle novu), které byly zvlášť oslavované v prvním měsíci v roce. Používání tohoto označení pro svátky zimního slunovratu bylo postupně přeneseno na jeden z jejich charakteristických prvků, a to koledování po domech. V polovině 14. století např. kromě duchovních, učitelů a studentů koledovali údajně dokonce i pacholci, biřici, kati, pivovarští dělníci a prostitutky, na venkově pak pastýři, někde i místní chudina.

Dnes koleda asociuje většině lidí především svůj třetí význam, a to vánoční píseň, původně takovou, která se zpívala při koledě (známé „koleda, Štěpáne“; ostatně ojediněle se u nás na druhý svátek vánoční, neboli na Štěpána, stále koleduje, o hodně živější je pak tato tradice na sousedním Slovensku). Zachovalo se nám mnoho venkovských koled a mají dodnes velkou oblibu, prodávají se v mnoha aranžích na

CD a ve zpěvnících. České venkovské koledy mají často překvapivé motivy, objevuje se v nich i humor. Svět Ježíškova narození je propojen s reáliemi českého venkova, sněhem, ledem, kožichy... V koledách se kromě reprodukování zprávy o narození Spasitele, přání všeho dobrého a proseb o dary objevuje i „zajišťování“ koledy haněním případných lakotníků.

Církevní písně s českými texty, určené k vánoční bohoslužbě, vznikaly od 14. století. Nápěv jedné z nejoblíbenějších koled, Narodil se Kristus Pán, pochází z 13. století z původem latinské písně Buď pozdraveno, kněžstvo nebeské; v baroku byla nově pretextována. Některé z těchto vánočních písní nacházíme v nejstarších zpěvnících, asi nejznámější z nich, Jistebnický kancionál, pochází z 15. století. V té době se vánoční písně zařazovaly do větších celků – stávaly se součástí vánočních her.

V šestnáctém století už vznikají náročnější a propracovanější, často vícehlasé skladby. Různí se i žánry. Autoři už také nejsou anonymní, z této doby známe jména skladatelů. Většina z nich komponovala hudbu pro literátská bratrstva, prestižní měšťanské hudební spolky.

Hudba vánočního času sedmnáctého století je plná energie. Katolické barokní písně překypují vzedmutými emocemi, něhou, láskou, obdivem, ale i úzkostí, oplývají množstvím metafor a výrazných obrazů, oslavují Ježíška a jeho matku Marii bohatou češtinou. Autory barokních kancionálů a vánočních písní byli například Matěj Václav Šteyer, Václav Holan Rovenský či Jan Josef Božan, nejznámější a nejproslulejší díla

pocházejí od Adama Václava Michny z Otradovic, zejména jeho Česká mariánská muzika a Svatoroční muzika (Frolec, 2001).

Pro 18. století jsou typickým žánrem pastorely, tedy skladby pro zpěv s doprovodem varhan a nástrojů, někdy i s hlasy rolníček a zvonků. Často je skládali vesničtí učitelé – kantoři, kteří v mnohém čerpali z lidových koled; naopak do pokladnice lidových písní vešlo mnoho umělých pastorel.

Složitějším útvarem je pastorelní mše – chrámová obřadní skladba s pastýřskými motivy. Zachovala se nám např. mše Františka Xavera Brixiho, nejproslulejší je ovšem pastorální Česká mše vánoční Jakuba Jana Ryby, známého rožmitálského kantora. U českého národa si získala obrovskou oblibu a její nahrávka zní během Vánoc ve většině domácností. Jesličková hra oslovila nejen tím, že byla česká, ale především nádhernou hudbou i přesvědčivým textem. Mše je živá, radostná, s meditativními úseky a velice přesvědčivým, vroucím citovým obsahem. Zvěstování a cesta pastýřů do Betléma je podána právě z pohledu prostých lidí, jako mnohé lidové koledy.

Přes bohaté dědictví koled, pastorel a další vánoční hudby i dnes vznikají písně s vánočními motivy. Asi nejzřetelnější to je v severoamerickém kulturním okruhu, kde velká část písní, zpívaných a hraných o Vánocích, vznikla k reklamním účelům (sob Rudolf), byla napsána pro film (Bílé Vánoce) či se dostala k Vánocům úplnou náhodou (Rolničky, původně se vztahující k svátku Děkuvzdání). U nás není trend komerčních vánočních písní tak patrný, písně o Vánocích, napsané v posledním

půlstoletí, se snaží spíše postihnout vánoční atmosféru. „Veselé vánoce“ Jaromíra Vomáčky a Zdeňka Borovce se v ironickém nápěvu „vánoce, vánoce přicházejí, šťastné a veselé“ zaměřují na obvyklé sváteční katastrofy. Počiny Janka Ledeckého hrají na nostalgickou notu (Sliby se maj' plnit o Vánocích) nebo v hravém tónu „pozorují“ lidské zvyky z pozice vypuštěného kapra. Poetická i laskavě humorná je pak např. Koleda bratří Ebenů. Tradicí se už staly Adventní koncerty České televize, spojené s charitativní činností.

6.3 Betlémy a andělé

Na koledu se nezřídka chodilo s přenosnými betlémy. Ani betlém však není naprostou samozřejmostí, patřící k Vánocům už od doby jejich (stanovení jako křesťanského svátku). Sv. František z Assisi v roce 1223 s povolením papeže Honoria III. přivedl do jeskyně osla a vola a zinscenoval výjev Božího narození v životní velikosti.

V Praze byl první betlém postaven pravděpodobně v roce 1560 v dominikánském kostele sv. Klimenta. Reformy císaře Josefa II. označily betlémy v kostelích za naivní a nedůstojné církve, což pravděpodobně přispělo k tak velkému zastoupení lidových betlémů u nás. Jesličky musely kostely opustit, a proto si lidé začali stavět betlémy doma, nejvíce na Královéhradecku, v Orlických horách, Jeseníkách, Krkonoších, v Třešti, Třebíči, Jindřichově Hradci, v Příbrami, nebo v Ústí nad Orlicí. V Třebechovicích pod Orebem se nachází muzeum betlémů; nejvýznamnějším exponátem je více než sto let starý mechanický Třebechovický betlém Josefa Probošta, Josefa Kapuciána a Josefa Frimla, který obsahuje na 2000 vyřezávaných dílů. Muzeum betlémů je i pod Karlštejnem a každý rok v adventní době probíhají ve větších městech výstavy betlémů; betlémy se malují, vyřezávají, háčkují i paličkují, některé se vejdu do skořápky od ořechu, jiné jsou jedlé – třeba z perníku.

6.4 Cukroví, kapr a jiné tradiční pokrmy

Cukroví, zvláště medové, už bylo několikrát zmíněno v částech věnovaných římskému a keltskému svátečnímu hodování. Pohané pekli na počest svých bohů rozmanité koláče v podobě pletenců (dnešních vánoček), slunečních kotoučů, měsíčních srpků a hvězd. Některé potom napodobovali Židé a mohly přejít i do křesťanských tradic, jiné vznikly buď v křesťanské době, nebo získaly křesťanský symbolický význam.

Původní název vánočky, húska, vycházel z její podobnosti s upečenou husou (z toho vznikl i název pro menší zapletené pečivo – housky). Pozdější symbolika ji ztotožnila s narozeným Božím synem, zabaleným v peřince. Štrůdl pravděpodobně žádný symbolický význam nemá, důvod, proč je spojen s Vánocemi, je snad ten, že všechny suroviny na něj jsou i v zimě dobře dostupné. V rámci celospolečenského „dopřávání si“ se často pečou i vánoční dorty; některé z nich mají například tvar západoevropského vánočního polena.

Součásti pokrmů měly symbolický a magický význam. Nejen Erbenovo „kohoutovi česneku, hrachu jeho družce“ zmiňuje tyto potraviny, kromě užívání při vánočním zaříkávání domácích zvířat patřila hrachová polévka či pučálka, stejně jako česnek, i na lidský štědrovečerní stůl. Česnek měl přitom ochrannou funkci nejen proti upírům a vlkodlakům, ale jeho pojezení na Štědrý den mělo zaručit celoroční zdraví. Hrách byl zase spojován s vnitřní očistou, tzn. zbavením se pýchy, závisti a dalších špatných lidských vlastností. (Odraz této symboliky lze najít např. i v pohádce

o princezně na hrášku.) Další tradiční součást štědrovečerní tabule, houby, symbolizovaly štěstí, hojnost a bohatství.

Zatímco dnes je kapr se salátem pokrmem univerzálním, v minulosti existovaly výrazné krajové rozdíly. Ve středních Čechách byla na vánočním stole polévka (buď hrachová a nebo ze sušených hub, cibule a kmínu), zeleninová omáčka s žitným chlebem, od 19. století rovněž s bramborem, kuba s kroupami, vdolky, sušená i čerstvá jablka, vlašské ořechy a sušené švestky; v Podkrkonoší se podával oukrop, kuba, medem slazená jáhlová kaše, v zámožnějších rodinách rovněž ryba (kapr či štika) na černo (úprava ryb na černo s použitím hrozinek pochází původně z české židovské kuchyně, ryze vánoční tedy vlastně není). Valaši na Vánoce měli nejprve šípkovou polévku (tzv. šchedračku), potom zelnou polévku se smetanou a brambory a na závěr několik druhů pařených sýrů a olomouckých tvarůžků. Masu se naši předkové na Štědrý den obvykle vyhýbali, někde byla kompromisem postní ryba; v některých oblastech Moravy však panovalo přesvědčení, že když nebudou jíst na Štědrý den maso, uhynul by jim dobytek.²¹ Tam, kde dodržovali církevní zákazy, se podávala bohatá večeře s masem o den dřív, tj. 23. prosince. Zabíjačky ostatně byly s prosincem spjaty odedávna a zvyk zabíjení prasete na Nový rok se objevuje již ve starém Římě a u většiny evropských národů.

Kapra některé prameny opatrně přisuzují keltským tradicím, pravděpodobnější však je, že příčiny kapří tradice jsou dvě: fakt, že ryba byla považována za postní jídlo (obyvatelé oblastí, z nichž vzešlo křesťanství, neměli o ryby nouzi), a vzestup českého

---

21 Beranová, M.: Jídlo a pití v pravěku a ve středověku. Praha, Academia 2005, s. 240

rybníkářství (doklady již z 11. století). Kapr je ryba, která se velmi dobře pěstuje, dělá jí dobře stojatá voda a přestože jiné kuchyně mají sklon jí mírně opovrhovat a považovat ji za rybu plevelnou (především vinou mnoha kostí), v české středověké gastronomii byl kapr považován za chutnější rybu, než například pstruh či losos.²²

Obliba kapra v českých zemích však neimplikuje jeho neodmyslitelnou přítomnost na štědrovečerní hostině. Mimo rybníkářské oblasti je vánoční ryba fenoménem teprve posledních desetiletí. Běžný jídelníček na Štědrý den byl sice v maximální možné míře bohatý a slavnostní, místo ryb však obsahoval polévku (často houbovou), houbového kubu či hubník, hrách nebo čočku, obilnou kaši, pečivo a sušené ovoce (počet i podoba chodů byly proměnlivé). Když začal v 19. století kapr pronikat na slavnostní tabule především měšťanských rodin, bylo to nejčastěji v úpravě na černo (s omáčkou z povidel, sušených švestek, strouhaného perníku, piva či vína a mandlí) nebo na modro (po spaření horkým octem sliz na povrchu ryby zmodrá). Koncem 19. století pak jako slavnostní přišel z Rakouska kapr obalovaný po vzoru proslaveného vídeňského telecího řízku. „Tradiční“ příloha, bramborový salát, je pak záležitostí zhruba poloviny 20. století.

Slavnostní štědrovečerní jídelníček je dnes jednodušší než ve středověku, přesto podob a variací vánočního stolu je mnoho. V některých rodinách nejedí (z chuťových důvodů nebo kvůli dětem) ryby, které jsou nahrazovány kuřecím či vepřovým řízkem, případně rybím filé nebo jinou rybou bez kostí. Ani mnozí vyznavači kapra nepohrdnou osmaženou vinnou klobásou (její zjevení na

---

²² <http://www.regiontrebonsko.cz/page.php?stranka=14>

štědrovečerní tabuli je přímo záhadou, v žádných důvěryhodných pramenech nelze najít ani odhad, v jaké době a za jakých okolností se tam vlastně dostala, jako vánoční jídlo ji však zcela samozřejmě přijímala například i moje babička). K obědu se nepodává někde nic, někde je povolena až do večere pouze vánočka a cukroví, někde se dělá kuba, houbové rizoto nebo jiný lehčí pokrm – obecně už neplatí, že by musel být bez masa. (Dle jiné tradice by měla být k obědu čočka s okurkou, řídí se jí však pravděpodobně jen málokdo, popř. se tento pokrm může objevovat lokálně.) Muzika (rozvařené sušené ovoce), pučálka (naklíčený hrách) či oplatky s medem se z našich kuchyní a jídelen vytratily už velmi dávno, přestože kuchařské předpisy na ně se obvykle dochovaly. Pozici nejsvěbytnějšího tradičního pokrmu dobyl bramborový salát, jehož existují snad tisíce variací a receptů a občas bývá i předmětem rodinných konfliktů.

Na první svátek vánoční se v Čechách často peče kachna, občas i husa; ve větších rodinách se 25. prosince na stole objevuje i krůta; podle ústní tradice by se na Štědrý večer mělo podávat jídlo dvounohé (ryba, popř. nemasité jídlo), na Boží hod dvounohé (tedy pták) a na Štěpána čtyřnohé (domácí zvíře či zvěřina), mnohé rodiny však na Štěpána dojírají zbylé jídlo z hostiny předchozích dní, nebo jedí jen velmi lehce, aby si trávicí soustava odpočala.

V málokteré oblasti vánočních oslav se tradice mezi jednotlivými zeměmi liší tak, jako v jídle. Už na Slovensku je místo kapra ve většině rodin vrcholem Vánoc kapustnica (zelňačka), obvykle nechybí na stole ani oplatky s medem nebo opekance (pařené makové buchtičky). Místo pro nás neodmyslitelného kapra nebo pro

anglosaský svět neodmyslitelného krocana jinde k Vánocům patří vařená treska, pečená šunka či rýžová kaše.

6.5 Stromeček, hvězda a vánoční výzdoba

Kult stromů a zelených rostlin lze najít, jak už bylo zmíněno, u Keltů i Germánů. Vánoční stromeček k nám také přišel v 19. století z Německa, přímá návaznost těchto dvou fenoménů je však sporná. V obojím případě se vyskytuje zdobení obydlí chvojím a také ověšování stromů ozdobami, ozdobené stromy však stály a rostly venku, nekácely se. Móda uříznutého vánočního stromu je tedy až novodobá a poslední dobou stále kontroverznější (o tom ale až později). Zelené větve jehličnanů symbolizovaly pro pohanské kultury věčný život a měly ochrannou funkci. Křesťanství původně stromky pronásledovalo jako pohanský zvyk, později je převzalo do své symboliky, zelené větve jako symbol věčného života, osvětlení jako připodobnění betlémské hvězdy.

V Německu bylo zdobení stromků, jak je známe dnes, známo od 16. století (první novodobé zmínka o osvětleném vánočním stromku je z roku 1570 z brémské kroniky), u nás byl představen jako novinka a kuriozita počátkem 19. století, patrně v roce 1812 ředitelem Stavovského divadla Janem Karlem Liebichem. Původní zdobení jablíčky, oříšky, perníčky či kostkami cukru obalenými ve staniolu ustoupilo skleněným baňkám a čokoládovým kolekcím. Dnes se prosazují umělohmotné řetězy a namísto pravých svíček ve svícíncích na skřípec, které často pokapaly dárky i ozdoby voskem a nezřídka způsobovaly malé domácí požáry, jsou snad už v každé domácnosti girlandy elektrického osvětlení, někdy i v oknech.

V názoru na formu vánočního stromku se Češi dělí na dvě téměř stejně velké části: jedni nedají dopustit na živý stromeček, zbytek přesvědčí ekonomická výhodnost, nenáročnost (nemusí se přenášet pichlavý živý stromek, není nutné uklízet jehličí) a možná i lítost nad řezanými stromečky, které se po pár týdnech vyhodí. Je tento problém ale natolik jednoznačný?

Z jiného úhlu pohledu je neekologický právě umělý stromeček. Umělé stromky se vyrábí z neobnovitelných zdrojů a jejich výroba přispívá k likvidaci životního prostředí. Naopak živé stromky pocházejí v drtivé většině případů (samozřejmě s výjimkou pořizování „svépomocí“ v lese na vlastní pěst) ze speciálních stromkových plantáží. To zaručuje kvalitu a zároveň je zřejmé, že nejde o žádné ničení lesa. Naopak – v průběhu 5–9 let, což je doba růstu průměrného stromku, vyprodukuje každý hektar vánočních stromků tuny kyslíku a tuny biomasy v podobě kořenů, které se po vytěžení zapracují do země. Plantáž je přirozeným, na rozdíl od polí chemií nezatežovaným biotopem, poskytujícím životní prostor mnoha živočišným druhům (hmyzu, ptákům). Vánoční stromky samy o sobě jsou pak obnovitelnou biomasou, což se o umělých říci nedá. Ze živých vánočních stromků se navíc uvolňují do vzduchu přírodní esenciální oleje, napomáhající dýchání; kromě toho stromeček i příjemně voní. Třetí možnost, kontejnerovaný stromeček, spojuje výhody i nevýhody obou: je živý, voní Vánocemi a díky tomu, že stále roste, mu neopadávají jehlice. Bohužel, po přenesení do tepla se stromek vytrhne ze své přirozené zimní hibernace, vinou čehož obvykle do příštích svátků nepřežije.

Vánoční stromeček je jedním z nejsilnějších symbolů euroamerických Vánoc, odlišující naši kulturní oblast od zbytku světa. Je v jistém smyslu reprezentací našich kulturních hodnot. Není snad člověka, který by si u stromečku nevybavil nějakou, převážně šťastnou osobní vzpomínku.

Zmiňujeme-li tradici vánočních světel a svíček, nemůžeme pominout advent, neboť svíčky (nebo jejich bezpečnější náhražka žárovkami) a jejich světlo provází celé adventní období. Oheň a světla vůbec²³ se svátky zimního období neodmyslitelně souvisí – přivolávají a dočasně nahrazují slabé Slunce. Novodobým vánočním zvykem je skautské rozvážení betlémského světla – tato myšlenka vznikla v rakouské televizi ORF v roce 1986 a Česko se zapojilo už v prosinci 1989. Plamínek zažehnutý v místě Kristova narození putuje letecky ve speciálním obalu do Lince a odtud do 25 zemí světa. věřící i nevěřící si z něj mohou na několika místech v republice zažehnout a odnést svůj vlastní plamínek.

Advent je dobou zejména křesťanské přípravy na Vánoce, s oblíbenými adventními kalendáři i adventními věnci však proniklo povědomí přípravného období na svátky do široké veřejnosti. Počátky slavení adventu se objevují už ve 4. století ve Španělsku a Galii, pravého významu však nabyl až v době středověku. Jde o pohyblivé období čtyř nedělí před Vánoci, začínající první nedělí po 26. listopadu (tj. mezi 27. listopadem a 3. prosincem). Poslední adventní nedělí může být i samotný Štědrý den, advent pak trvá vlastně jen tři týdny, obvykle je však poslední nedělí zlatá, tj. poslední před svátky. Zlaté neděli předchází stříbrná a té bronzová. Mívají

---

23 Oslavu světel známe i z jiných svátků zimního období, např. židovské Chanuky, která někdy bývá právě proto k Vánocům připodobňována, nebo zejména ve Švédsku oblíbeného svátku sv. Lucie, nositelky světla.

otevřeno i ty obchody, které mají obvykle o víkendu zavřeno. V tomto předvánočním období se měli lidé postit a připravit na svátky narození Ježíše Krista. Půst původně trval čtyřicet dnů (mezi 11. listopadem a 6. lednem). Dnešní čtyři předvánoční týdny by měly být slavnostním a klidným obdobím.

Většina atributů, které považujeme za tradičně vánoční a bez nichž si dnes svátky nedovedeme představit, pochází až z konce 19. nebo až 20. století. Nejnovějším zvykem a tradicí je adventní věnec, který se u nás objevuje až posledních zhruba 30 let (přičemž k jeho masovému rozvoji do rodin došlo až na přelomu 20. a 21. století). Tradice adventního věnce pochází z 19. století. Nejprve měl podobu dřevěného kola se svíčkami: na každý den byla jedna (malá červená), adventní neděle symbolizovaly čtyři velké bílé. Později byl kruh ozdoben jedlovými větvičkami. První adventní věnec se čtyřmi svíčkami měli údajně v kostele v Cáchách. Jiná verze praví, že v roce 1860 napadlo jednoho habsburského mnicha, že by mohl kostel v předvánočním čase zkrášlit zavěšeným chvojím stočeným do věnce. Pověsil je 1. prosince a každý den na něm zapálil svíčku, celkem jich tedy bylo 24. Později se počet změnil na 12, symbolizující počet měsíců v roce, a ustálil se na čtyřech svíčkách. Kruhový tvar má dalekosáhlou symboliku, mimo jiné nekonečnou cestu Slunce, věčnost, vítězství nad temnotou.

Tradiční vánoční barvy, červená a zelená, symbolizují věčný život (červená odkazuje na Kristovu krev). Na adventní věnec ale patří barvy jiné – mají odpovídat barvě roucha kněží v tomto období. První tři týdny je to fialová, barva pokání; poslední týden pak barva naděje, růžová. Toto barevné rozložení dnes ale zachovává

málokdo. Obvykle mají všechny svíčky jednu barvu, ladící často s interiérem a dalšími prvky vánoční výzdoby: vánočními svícny (dají se, podobně jako věnce, vyrobit či koupit, zdobené jsou obvykle chvojím, někdy sušeným ovocem, vánočními ozdobami, jmelím atd.) a později vánočním stromečkem.

6.6 Vánoční magie a vánoční přání

Po večeři se o Štědrém večeru věštilo. Z rozkrojených jablíček, lodiček ze skořápek vlašských ořechů, litého olova nebo obrácených hrníčků se hádalo, co člověka v příštím roce čeká, zda bude zdravý, čeká ho cesta z domova, zbohatne nebo onemocní. Děvčata házela přes rameno botou, třásla bezem či klepala na kurník, aby se dozvěděla, zda se vdají, popřípadě za koho či kam. Vyvrcholením štědrovečerních oslav byla půlnoční mše, na níž se scházela celá vesnice.

Vánoční magie již byla zmíněna v jiných kapitolách a k podrobnému přepisu všech adventních, štědrovečerních či novoročních věštěb by byla vhodnější práce zaměřená etnograficky. Věřilo se například, že zvířata mohou o půlnoci mluvit lidskou řečí, popřípadě že mají věštecké schopnosti (pes určující místo bydliště ženicha při zatřesení bezem, kohout či slepice, kteří se ozvali z kurníku po půlnočním zaklepání). Kromě věštěb, zaměřených nejčastěji na vdavky, zdraví (překrajování jablka), obecný osud (ořechové lodičky) či úrodu, byly součástí vánoční magie rituály, snažící se nadcházející rok zajistit co nejlepší. Aby zvířata²⁴ dobře rodila, popř. plnila to, co od nich bylo očekáváno (mléko od krav, ostražitost od psa), dostávala najíst rituálních pokrmů (hrách, česnek aj.) nebo se podrobovala přímo či nepřímo různým rituálům (vyhazování psa z okna, jezení buchty ve chlévě pod žlabem). Rituály měly také zajišťovat dobrou úrodu, zdraví členů rodiny a příznivý osud v příštím roce. Již z římských Larentálií přežívá možnost účasti zemřelých

---

24 Ale i rostliny a neživé předměty, myslelo se například na stromy, aby dávaly dobrou úrodu, či na studnu, aby měla čistou vodu.

předků, část vánoční magie tedy myslí i na ně a zajišťuje, aby neškodili a došli spokojenosti. Na Štědrý den obchází i hrozba smrti (zpacifikování smrti i duchů mrtvých předků souvisí možná i s keltskými Dušičkami, Samhainem). Štědrý den (a Štědrou noc) provázela dlouho bohatá symbolika, a přestože dnes nedáváme kohoutovi česneku, některé pověry přežívají dodnes, jako strach vstávat od štědrovečerní večeře.

I vzpomínání na přátele a širší rodinu má v sobě něco z bývalého štědrovečerního čarování: kromě toho, že nám bylo církevní tradicí vštěpováno, že máme v tomto čase myslet hlavně na rodinu a snažit se konat dobro, je určitou motivací pro kontaktování jinak zapomenutých lidí, kromě zmíněného šíření lásky, i připomenutí starších archetypů: „alespoň jednou za rok“, a kdy jindy, když ne o Vánocích.

Návštěvy příbuzných a přátel ve vánočním čase byly tradicí už od dob saturnálií, v 19. století pro vzrůstající množství obchodních kontaktů však přestávaly být fyzicky zvladatelné. Podle jedné legendy vůbec první písemné omluvenky (zdobené obrázky) ze zdvořilostních vánočních návštěv poslal v roce 1827 hrabě Karel Chotek. Svět však má za to, že první vánoční pohlednice byly vytištěny ve Skotsku (v tiskárně Charlese Drummonda v Edinburghu) v roce 1841. Zdobil je nápis *Compliments of the Season* (Příjemné svátky). Podle jiných zdrojů prý vedla londýnského obchodníka Henryho Colea nechuť k vypisování blahopřejných vánočních dopisů obchodním partnerům v roce 1843 k tomu, že si objednal obrázek od oblíbeného malíře. Natištěný na kartičkách a ručně kolorovaný ho pak rozesílal v

obálkách. Podle jiného podání vymyslel vánoční pohlednice rovněž Angličan, Raphael Tuck, a to v roce 1866 nebo dokonce až 1884.

Tak či tak, kolorovaný tisk brzy přestal uspokojovat náročnost zákazníků a pohlednice se začaly zdobit korálky, látkami, skleněnými střípky, peřím apod. Tato malá umělecká dílka začala poutat pozornost sběratelů, po objevu a rozšíření fotografické reprodukční techniky se však výroba automatizovala a podstatně zjednodušila. Jedinečnost ruční výroby se tak ztratila.²⁵

U nás obliba pohlednic v posledních letech klesá kvůli rostoucímu poštovnímu a existenci pohodlnější a levnější formy přání prostřednictvím SMS, přesto především starší generace stále posílají pohledy. Dlouhodobě oblíbené jsou u nás vedle zátiší s vánočními dekoracemi a kreslených zasněžených krajinek zejména ty s vánočními obrázky malíře Josefa Lady. Určitým kompromisem je možnost poslat sváteční pohlednici přes internet, na některém ze specializovaných serverů. Nezůstane sice hmatatelná vzpomínka, na druhou stranu elektronická pohlednice nepřekáží, naznačuje, že si autor na rozdíl od natukání a hromadného zaslání SMS dal na adresátovi více záležet a oproti textové zprávě příjemce potěší i obrázek.

---

25 U nás se až do konce první světové války prodávaly pohlednice převážně s německy psanými nápisy.

6.7 Vánoční květiny a vánoční vůně

Kromě stromečku a chvojí patří k vánočnímu času i jiné rostliny, především stálezelené nebo ty, které rozkvétají ve vánočním období (či přímo na Štědrý den). Mezi zástupce prvního druhu patří cesmína, oblíbenější v anglosaských zemích, a především jmelí. Se jmelím je spjatá řada pověr, z Anglie pochází možnost beztrestně pod ním kohokoli políbit.²⁶ Jmelí přináší do domu štěstí, ale jen tehdy, je-li darované. Nezáleží na tom, zda je přírodní, zlacené či stříbřené (keltští druidové ho ale údajně sklízeli zlatými srpy a chytali do plachet, aby se nedotklo země). Legenda o jmelí tvrdí, že to byl původně strom, z něž použil Josef dřevo na kolébku pro Ježíška; po čase byl ale z jeho dřeva vyroben i Kristův kříž a strom se natolik styděl, že seschnul v malou rostlinku.

K druhému druhu patří barborky a jiné větévky, které se řezou v určitý den a slouží k věštebným účelům, rozkvetou-li ve vodě na Štědrý den. V posledních desetiletích jsou velice oblíbené vánoční hvězdy,²⁷ jejichž pestré „květy“ jsou vlastně vrchní zbarvené listy. Rozšířený je i tzv. vánoční kaktus, krátkodenní rostlina, jíž nejvíce vyhovuje délka dne kolem 8-10 hodin, což je u nás právě v době zimního slunovratu. Mezi vánočními rostlinami se uvádí rovněž muškát, brambořík nebo čemeřice, oblíbená jako „vánoční růže“ především v Anglii, Německu a Francii. Váže se k ní legenda o betlémské pastýřce, která s ostatními pastýři chtěla novorozeného Ježíška podarovat, ale neměla čím. Paprsek světla jí ukázal květinu – čemeřici.

---

26 Za každý políbek se ale musí utrhnout jeden plod – kulička. Poslední musí zbýt do příštích Vánoc.

27 Pryšec nejkrásnější nebo též poinsettie podle jejich objevitele, Joela Poinsetta, prvního velvyslance USA v Mexiku.

Neodmyslitelnou součástí atmosféry Vánoc jsou vůně. Pro každého je ta nejzásadnější vánoční vůně jiná (pro některé Slováky voní Vánoce zelňačkou), univerzální složky však vyzpozorovat lze. Vůně vanilky, skořice (a dalšího koření), ořechů a čokolády z vánočního pečení, vůně jehličí, svařeného vína a samozřejmě i purpura, kadidlo a františky.

Jednou z oblíbených vánočních melodií je píseň Jiřího Suchého a Jiřího Šlitra Purpura. Ne každý ale vyzkoušel, jak „purpura na plotně voní“, přitom to není nic nedostupného; balíčky purpury jsou běžně k dostání, stojí pár korun a kromě plotny kamen nebo litinových plotýnek elektrických sporáků, které jsou pro pálení různých vonných směsí jako stvořené, ji lze rozvonět i na sklokeramické desce, ovšem raději na vrstvě alobalu. Některé vánoční vonné směsi můžete nechat uvolňovat své aroma i ve vhodné nádobě na ústředním topení, popřípadě v aromalampičce (nikdy však na přímém žáru).

Františky se prodávají jako větší či menší černé jehlany, připomínající uhlíky (mohou být i barevné a s přídavky dalších vonných esencí). Z magického hlediska jsou údajně nejvhodnějšími vůněmi slunovratu kadidlo a rozmarýn. Naši čichovou paměť však může k Vánocům vázat třeba vůně babiččiny spíže či skříně s krabicemi vánočních ozdob.

7 Dnešní stav

Jak jsme viděli, tradice období oslav zimního slunovratu, podobající se těm dnešním, mají za sebou několik století i tisíciletí historie. Některé prvky se ztrácejí, jiné zůstávají; vzhledem k vývoji v posledním století, vlivem výsledků průmyslové revoluce, antináboženského snažení minulého režimu i globalizačních procesů se z Vánoc stává vyprázdněná oslava. Kromě společenského povědomí, že „tak se to dělalo u nás doma, tak to dělají všichni, proto to musíme pro děti dělat i my“, udržují vnější formu vánočních tradic především obchodníci, využívající vžitou představu, že čím lepší a dražší dárek dáme, tím lépe. Naše vnímání svátků pak dotvářejí média, v poslední době se stereotypně snažíci dávat rady, jak uniknout z vánočního šílenství, ne nepodobné jarním radám, jak shodit do plavek; v obou případech neúčinné a příští rok se opakující. Několika slovy – oslavy Vánoc jsou ve znamení zběsilých nákupů, uklízení, pečení, vaření a přejídání se.

„Odposvátnění“ Vánoc přináší mnoho negativních stránek. Namísto středověkého půstu a pokory se vracíme k přecpávání se ve stylu římských oslav. Ve společnosti vzniká určitá vrstva lidí, kteří Vánoce odmítají a buď je trpí jen kvůli svému okolí (a sami na nich nevidí nic pozitivního), nebo je úplně bojkotují (zejména svobodní muži); ženy a matky zase prožívají frustraci z nároků, které na ně okolí klade; děti se na Vánoce těší, jejich materiální stránka se však stále více promítá do jejich sociálních vazeb a příliš málo dárků, dárky nevhodného druhu nebo příliš levné je mohou mezi vrstevníky diskriminovat. Vyvlékání se komerčním pastem stojí

všechny členy rodiny velké úsilí a nikdy se nepodaří docela, podlehnutí jim decimuje
rodinný rozpočet a ztěžuje výchovu.

7.1 Současný stav v sociologických výzkumech

Pro náhled na současný stav tradic (tedy toho, co lidé za tradice považují, v porovnání s tím, co skutečně dodržují) jsme zvolili loňský (2006) výzkum společnosti Factum-Invenio. Pro dokreslení situace a náhledu z jiných úhlů jsem zařadila i loňský výzkum společnosti Vodafone a na ukázkou také jeden soukromý průzkum neprováděný odborníkem, ale dle mého soudu výstižný a zajímavý. Abych získala i vlastní výsledky, plánuji před letošními Vánocemi provést vlastní výzkum, který bych ráda založila na analýze médií (tisku, Internetu, popř. televize a rozhlasu) a jeho výsledky publikovat v chystané rigorózní práci.

Podle výzkumu Vodafone Zoom před svátky 2006 „Jaké jsou české svátky doopravdy?“²⁸ téměř polovina Čechů na svátcích nejvíce oceňuje atmosféru, čas s rodinou a blízkými (40 %) a vánoční dárky. Naopak, nejméně oblíbený je předvánoční shon (50 %), spojený s předvánočními nákupy (19 %), mytí nahromaděného nádobí (24 %) a povinné návštěvy spojené s příchodem Nového roku (20%). Štědrý večer trávíme nejčastěji doma s partnerem (70 %) nebo rodiči (57 %), Silvestra rovněž s partnerem nebo přáteli (56 %). Rodiče, rodinu a přátele také nejčastěji o svátcích navštěvujeme.

Až 42 % dotazovaných si původní zvyky a tradice přizpůsobuje vlastnímu životnímu stylu. Nejčastěji se dodržují „zvonění Ježíška“ (81 %), novoroční předsevzetí (38 %), krájení jablka či rybí šupina pod talířem. Jídla z ryb jsou spolu s

---

²⁸ Dostupné např. na <http://www.finexpert.cz/default.aspx?section=17&server=1&article=17940>

vínem na Štědrovečerní tabuli častěji než smažený řízek a pivo, které bývají součástí novoročního oběda. Živý i umělý vánoční stromeček mají zastánce zhruba v polovině respondentů, vánoční stromek v květináči je výjimkou. Až 63 % respondentů se o svátcích neubrání přejídání. Celá polovina respondentů po svátcích přibere. Oslava nového roku končí kocovinou pro 25 % respondentů.

Pod stromečkem nejraději nacházíme knihy (19 %), elektroniku (18 %) a zahraniční či relaxační pobyt (18 %). Naopak nejméně preferujeme příslušenství do automobilu (28 %), klenoty a bižuterii (27 %), dekorace (21 %) a kosmetiku. Kosmetika, knihy, oděvy, parfémy, klenoty a bižuterie jsou nejčastěji kupované dárky; z toho kosmetika, klenoty a bižuterie patří mezi nejméně oblíbené, ale nejčastěji kupované. Nejčastější forma přání hezkých svátků jsou SMS zprávy, v loňském roce je mělo využít 71 % respondentů. Klasickou pohlednici na Vánoce posílá necelá třetina dotázaných.

Průzkum byl rozlišen ještě podle zákazníků jednotlivých mobilních operátorů. Nevíme nic o tom, jak byl prováděn výběr, výsledky se však poměrně zajímavě odlišují. Zákazníci Vodafone údajně na svátcích nejvíce oceňují atmosféru (44 %), dávají nejvíce dárků (22 % rozdá 5 a více) a posílají nejvíce SMS přání (67 %). Více než ostatní o svátcích pijí nealkoholické nápoje, avšak častěji se přejídají (70 %). Zákazníci T-Mobile na svátcích nejvíce oceňují celou rodinu pohromadě (32 %), více než ostatní mají rádi víno (57%) a častěji posílají klasické pohlednice (36 %). Po oslavě Silvestra mají kocovinu pouze velmi zřídka (22 %). Zákazníci O2 nejméně navštěvují o Vánocích své rodiče (49 %) a svá vánoční přání posílají se značným

předstihem. Méně než ostatní drží půst (36 %) a dávají si méně předsevzetí (33 %). Po oslavě Silvestra častěji trpí kocovinou (29 %).

Druhý průzkum, který bych ráda zmínila, vlastně profesionálním průzkumem není – vycházím z vánočního článku jednoho internetového magazínu o hrách.²⁹ Redaktorova vlastní předvánoční anketa však podle mého názoru velmi dobře postihuje většinu typických postojů našich spoluobčanů k těmto svátkům. Autor provedl namátkový průzkum mezi brněnskou veřejností, v období asi sedmi hodin během předvánočních nákupů, kdy se ptal „Co pro vás znamenají Vánoce?“ lidí, kteří ho sami oslovili (s jednou výjimkou). Z cca 15 jich asi polovina odmítla odpovědět. Zbývajících vzorek obnášel:

1. sedmiletou holčičku, dceru známých (jako náhradního respondenta za jinou holčičku podobného věku, která tazateli utekla)

Její odpověď by bohužel vyšla tak na dvě A4ky, a tak zní vyberu jen to, že pro ni jsou Vánoce čas, kdy nemusí do školy, pojedou na hory, a kdy dostane spoustu dárků, které z rodičů vydyndala (následoval opravdu obsáhlý popis dárků a dyndacích postupů).

2. mladíka kolem šestnácti, nabízejícího letáky

Hmm, ani nevím. Hodně jídla, dárky, prázdniny... fakt těžko říct. Proč?

3. dívku pod dvacet, vybírající na dětské domovy

Vánoce... jsou úplně super. Pro mne už tolik ne, ale vidět oči těch dětí...

---

²⁹ <http://doupe.cpress.cz/h/Special/AR.asp?ARI=109497>

4. zhruba dvacetiletou dívku, tázající se na čas

Pro mne je to oslava narozenin Ježíše Krista a také čas, kdy mohu svým blízkým udělat mnoho malých radostí.

5. pětadvacetiletého somráka o pětikorunu

Vánoce? Co je ti po tom? Vožeru se s kámošem jako jindy.

6. muže kolem třiceti, hledajícího Jezuitskou ulici

Neslavím je. Deblní svátky. Je to jen o utrácení těžce vydřenejch prachů.

7. kamaráda informatika (věk pravděpodobně pod třicet)

Ještě ty začínej. Už mi z toho míní hrábnout. Furt samej úklid, pečení, no ještě, že jsem na privátě a nemuším bejt teď doma, jinak by mne asi kleplo. Škoda, že už nejsem malej kluk, co se na Vánoce vydržel těšit od září. Nebo když už jsme byli větší, jak jsme hledali, kam nám naši dali dárky. Teď je to jen doba, kdy si za cizí prachy upgradnu kompl. Zrovna si jdu pro 6600GTčko.

8. důchodkyni kolem sedmdesáti, hledající prodejnu počítačových her

Přijedou vnoučci...

Nelze samozřejmě tento minivýzkum zevšeobecňovat, přesto: z osmi respondentů berou dva nejmladší svátky jen jako zdroj příjemností a dárků, čtyři vidí spíše tu stinnou stránku (objevuje se lhostejnost, bojkot či udolání předvánočním ruchem) a jen dvě dívky jdou po jejich nemateriální podstatě. Vzorek byl opravdu maličký a nereprezentativní, nicméně lidé v něm možná byli upřímnější, než v oficiálních průzkumech se spoustou dílčích otázek.

Přece jen spolehlivější údaje můžeme získat z profesionálního průzkumu společnosti Factum Invenio. Před loňskými Vánocemi prováděli hned dva: jeden se týkal vánočních tradic a způsobu trávení Vánoc, druhý plánovaným vánočním výdajům, jejich výšce a skladbě.

Na reprezentativním vzorku 998 respondentů, občanů České republiky od 15 let, vybraných kvótním výběrem, probíhal 15. 11. – 22. 11.2006 proběhlo metodou řízených osobních rozhovorů dotazování, zařazené do programu omnibusových šetření společnosti. Vyplynulo z něj, že ve většině domácností nebude chybět stromek a smažený kapr, budou se poslouchat koledy a čekat na rozkvetení barborek. Vánoce zůstávají rodinným, intimním svátkem, který trávíme převážně doma se svými nejbližšími (naopak silvestrovské oslavy je stále běžnější trávit mimo domov, typicky u přátel či v restauraci, na placené pobyty naproti tomu jezdí jen malé procento Čechů), vánoční zvyky (resp. to, co lidé za vánoční zvyky považují) však dodržuje stále méně lidí. Jejich dodržování je běžnější v rodinách s dětmi.

Nejcharakterističtějším atributem Vánoc je pro Čechy podle tohoto průzkumu vánoční stromeček. V nějaké formě si ho mělo loni pořídit 93,3 % občanů České republiky, což by ve srovnání s průzkumem z předcházejícího roku bylo o cca šest procentních bodů více. Z těch, kteří uvedli, že budou mít nějaký vánoční stromek, více než polovina (53,8 %) chystala živý, řezaný stromeček. Živý stromek převažuje u lidí mezi 30 a 44 lety, s vyšším vzděláním a příjmy domácnosti nad 40 tisíc, čtyřčlenných domácností, resp. rodin se dvěma dětmi. Umělý stromeček častěji volí dvoučlenné domácnosti a obyvatelé Moravskoslezského kraje.

V jednočlenné domácnosti (nejčastěji senioři, ovdovělí a rozvedení) bude bez stromečku celá třetina lidí (33,2 %). S rostoucím počtem osob v domácnosti klesá podíl těch, kde žádný stromeček nebude.

Nejčastěji provozovaným vánočním zvykem je smažený kapr ke štědrovečerní večeři. Kapra si stejně jako v předcházejících letech dopřeje většina Čechů (89,1 %). Tento pokrm volí výrazně častěji sezdání lidé (91,2 %), nejméně často naopak svobodní a rozvedení.

Druhým nejvíce provozovaným zvykem je zpívání a poslouchání koled – dodržuje jej 60,1 % domácností, což je přibližně o 15 procentních bodů méně než před dvěma lety (v roce 2004). Koledy zpívají významně častěji ženy (67,4 % žen oproti 52,3 % mužů) a lidé středního věku mezi 45 a 59 lety (67,5 %), rodiny se dvěma a více dětmi (74,5 %) a lidé žijící v manželství (68,3 %). Více než polovina mladých lidí do 29 let a svobodných však koledy nezpívá (52,8 %) ani neposlouchá (51,5 %).

Zvyk řezání třešňových větvíček, barborek, 4. prosince, dodržuje 42,2 % lidí. Je to skoro polovina českých žen (48,8 %), navzdory jasnému určení k věštbě vdavek však tento zvyk dodržuje i třetina mužů či sezdání a starší osoby (možné je však novodobé přenesení symboliky na zdravý a šťastný rok, či prostě jen připomenutí síly přírody faktem, že i v prosinci můžou větvíčky nejen třešní, ale např. i zlatice a jiných stromů a keřů vykvést). Paradoxně méně častěji si barborku pořídí mladí lidé do 29 let (35,3 %) a svobodní (33,9 %), tedy vlastně ti, na které je tento zvyk zaměřen.

Barborky jsou dále častější v početnějších rodinách s aspoň dvěma dětmi, ve Středočeském kraji (66,4 %) a na menších městech od 5 tisíc do 20 tisíc obyvatel (58,4 %).

Štědrovečerní krájení jablíček je čtvrtým nejčastěji se vyskytujícím lidovým zvykem (39,2 %). I v tomto případě však poklesl podíl lidí, kteří tento zvyk dodržují, a to o 12 procentních bodů. Jablíčko si na Štědrý den častěji rozkrajují ženy (45,6 %) a osoby ve věku mezi 30 a 45 lety (45,6 %). Stejně jako u ostatních zvyků se této tradici daří spíše v početnějších domácnostech a s rostoucím počtem dětí v rodině – čím více dětí, tím se zvyšuje podíl domácností, které tyto zvyky dodržují (rodina s jedním dítětem: 41,0 %, 2 děti: 49,7 %, 3 a více dětí: 77,0 %).

Na půlnoční mši chodí více než třetina Čechů (34,6 %). Častěji jde o lidi nad 60 let věku (42,5 %), převážně důchodce (44,0 %). Zhruba čtvrtina lidí ve vánočním období navštěvuje jesličky nebo betlém (24,8 %). Ve srovnání s lety 2004 a 2003 jde však o výrazný pokles, téměř o 18 procentních bodů. Na jesličky se chodí dívat spíše ženy (30,1 %), vysokoškoláci (34,1 %), ženatí či vdané (29,5 %), osoby s hrubým měsíčním příjmem domácnosti nad 40 tisíc korun (33,3 %), obyvatelé velkých města nad 100 tisíc obyvatel (36,6 %) a Pražané (38,2 %). Ještě méně frekventované (častější v rodinách s dětmi) jsou zvyky pouštění svíček v nádobě s vodou (13,5 %) a lití olova (5,7 %).³⁰

---

³⁰ Na malou oblibu lití olova má pravděpodobně vliv jak špatná dostupnost olova, tak nebezpečnost jeho tavení a odlévání.

Vánoce tráví Češi tradičně doma, v nejužším rodinném kruhu (72,3 %). 22,4 % Čechů k sobě pozve členy širší rodiny, u příbuzných naopak Vánoce stráví 2,7 % občanů (zpravidla se jedná o starší lidi a důchodce). Vánoční svátky mají ryze intimní charakter a trávit je na placených pobytech – ať již v tuzemsku nebo v zahraničí – není obvyklé.

Oslava konce roku je naopak společenskou událostí a trávit Silvestra mimo domov je stále běžnější. Doma se svými nejbližšími letos bude příchod roku 2007 slavit 38,6 % občanů, což je přibližně o pět procentních bodů méně než loni. Silvestr takto stráví nejčastěji ženy (41,8 %), lidé ve věku 60 a více let (70 %), důchodci (72,1 %), osoby z jednočlenných až dvoučlenných domácností a lidé s nižšími příjmy.

Více než pětina Čechů plánovala silvestrovskou oslavu u svých přátel a známých (22,6 %), 6,7 % občanů mělo oslavovat v restauraci. U přátel přivítá nový rok takřka polovina mladých lidí do 29 let (47,9 %); v restauraci 9,9 %. Na placený pobyt (v tuzemsku nebo v zahraničí) se chystala jen 3 % našich spoluobčanů.

Na stejném vzorku probíhal současně i průzkum výdajů českých domácností o Vánocích. V posledních 6 letech průměrná částka na pořízení dárků pro jednoho obdarovaného stoupala, výdaje spojené s nákupem potravin a nápojů určených pro vánoční stůl naopak o něco klesly. Vánoční dárky plánovala pořizovat většina lidí ze svých úspor, resp. z peněz, které měli momentálně k dispozici, výrazně méně lidí plánovalo využít prodeje na splátky a pouze mizivá část populace se přiznala ke spotřebitelskému úvěru (podle vlastních statistik však banky a úvěrové společnosti

poskytnou v předvánočním období o čtvrtinu více spotřebitelských úvěrů, než ve srovnatelném období po zbytek roku). Nákup dárků odkládají obyvatelé České republiky většinou až na listopad a prosinec.

Nejmenší dotazovanou položkou v předvánočních nákupech je vánoční stromek, za ten Češi utratí v průměru 157 Kč. Předpokládané výdaje za potraviny se v roce 2006 pohybovaly v průměru 2.492 Kč, za alkoholické nápoje 409 Kč a za nealkoholické 338 Kč, další položky, tzn. vánoční ozdoby a ostatní předměty (kromě dárků), 362 korun. U potravin byl v roce 2005 zaznamenán nárůst (proti mírnému snižování mezi lety 2001-2004). Data z roku 2006 opět mírně poklesla (blíží se k hodnotám z roku 2002). Největší útratu chystali lidé ve věku 30 – 44 let, žijící ve 3-4členných domácnostech s hrubým příjmem nad 25 tisíc korun, nejmenší senioři, ovdovělí či rozvedení členové jednočlenných domácností s nižšími příjmy.

Předpokládaná útrata za vánoční dárky v roce 2006 byla v průměru 5.282 Kč. Oproti předchozím letem došlo k výraznému nárůstu, je to více, než před pěti lety, kdy započal trend mírného poklesu trvající až do roku 2005. Vyšší předpokládané výdaje za dárky byly však pravděpodobně kompenzovány mírným poklesem částek vyhrazených na nákup potravin a nápojů. Více za dárky průměrně utratí ženy (asi o 400 Kč), lidé mezi 30 a 59 lety, SŠ a VŠ, obyvatelé početnějších domácností s vyšším průměrným příjmem a velkých měst. Přibližně desetina Čechů se při nákupu vánočních dárků vejde do jedné tisícikoruny (11 %), 7 % občanů však naproti tomu předpokládá, že utratí 10.000 Kč a více. Za jednoho obdarovaného hodlali loni Češi utratit v průměru 1.169 Kč, což je částka, která je nejvyšší za šest let. Nejčastěji

dáváme dárky třem až čtyřem (29,4 %), popř. pěti až šesti osobám (28,2 %); počet obdarovávaných koreluje s počtem lidí v domácnosti. Více lidem kupují dárky ženy, osoby mezi 45 a 59 lety a s příjmy domácnosti nad 25 tisíc korun měsíčně.

Dárky obyvatelé ČR pořizují z úspor (86,8 %). Necelá desetina lidí připouští využití kontokorentu či kreditní karty; pouze 5,6 % Čechů přiznává nákup dárků na splátky, 3 % (spíše mladí lidé) si půjčují od příbuzných či známých. Úvěr přiznaly pouhé dvě desetiny procenta dotazovaných, není však jisté, zda to pouze nechtěli přiznat (spotřebitelských úvěrů před svátky značně přibývá; podle odhadů ekonomů se dokonce každý občan ČR o Vánocích zadluží přibližně 30 000).

Zda je dárek, který koupí, tuzemské či zahraniční výroby, pro většinu Čechů (65,7 %) nehraje žádnou roli. Zboží českých výrobců upřednostňuje téměř pětina kupujících (19,6 %), 8,2 % osob naopak dává přednost zahraničnímu zboží (nejčastěji mladí do 29 let – 17,1 %). České zboží si častěji vybírají lidé starší, ženy a osoby s nižšími příjmy. 71,5 % lidí mezi 30 až 44 lety nakupuje české či zahraničí výrobky „jak kdy“, podle momentální nálady nebo situace.

Pouze 8,6 % spotřebitelů začíná s nákupem vánočních dárků dříve než v září. V průběhu září a října začíná nakupovat 27,1 % občanů a 1,4 % lidí má dokonce už koncem října většinu dárků pohromadě. Do konce listopadu to stihne 15,6 % české populace, v té době (během listopadu a prosince) však své nákupy teprve zahajuje 59,8 % Čechů. Drtivá většina (78,9 %) je dokončuje až v prosinci. Nejčastěji nákupy odkládají muži, svobodní a mladí lidé do 25 let, nejdříve je ukončují ženy.

7.2 Shrnutí současného stavu a prognóza vývoje

Jak by se tedy dala shrnout oslava Vánoc dneška? Už jsme se o tom zmiňovali – nakupování, uklízení a přejídání se. Společenskými imperativy jsme nuceni svým blízkým „dělat co nejhezčí svátky“, čehož využívá drtivá většina obchodníků. Profitují z toho i média, především ženské časopisy (kdo by si nekoupil speciální vánoční číslo), která tento kolotoč dále podporují. Na internetových portálech se objevují vánočně zaměřené sekce, rovněž zvyšující návštěvnost (a tedy i příjmy z reklamy).

Do oken se v posledních letech prosazuje další importovaná novinka – takzvaný adventní svícen, který má snad označovat okno, kam má přijít Ježíšek nadělovat. Ve výzdobě domácnosti se stává standardem adventní věnec, na nějž se jistou oklikou vrátily pravé svíčky z vánočního stroměčku. Malými věnečky či jinou vánoční dekorací se zdobí i vchodové dveře.

Dnes si stále méně hospodyň troufá na pečení vánočky, ta se ale dá celoročně koupit v pekárně. V období Vánoc se objevují také dražší, ale domácím vánočkám podobnější máslové. Široká je i nabídka cukroví, toho se však alespoň několik druhů obvykle peče doma, ať už kvůli dětem, vánočně provoněnému bytu nebo průmyslově nenapodobitelným rodinným receptům. Milá tradice vánočních pohlednic, kdy si širší příbuzenstvo i přátelé pošlou pozdrav alespoň jednou ročně, v posledních letech se zdražováním poštovního a masivním nástupem mobilních telefonů upadá. Poslat SMS je levnější, rychlejší a jednodušší, než posílat pohled, příjemný pocit z toho, že

si na nás někdo vzpomněl, je však úměrně menší. Kompromisní možností je poslat MMS s obrázkem či melodií, cena takových zpráv je však až řádově dražší, než SMS, vzhledem k čemuž se příliš neujaly. Přání elektronickou poštou, k němuž je možné připojit i vlastnoručně vytvořený obrázek, je obvyklé spíše u mladší generace.

Štědrý den dnes většinou trávíme u televizních pořadů, zejména pohádek, zdobením stromečku, pouštěním koled nebo Rybovy mše a přípravou večeře. Po ní „přichází Ježíšek“, ohlašuje se zpravidla zazvoněním a rozsvícením stromečku. (Stromek býval a stále bývá živý, v poslední době však pronikají stromečky umělé, což je nesporně výhodné ekonomicky a z určitého úhlu pohledu (názory se různí, viz kapitola 6.2.5) i ekologicky, na druhé straně dochází k dalšímu ochuzení vánoční atmosféry. Jak svíčky, tak pravé jehličí se ale přesouvá ze stromečku na zmiňovaný adventní věnec.). Po nadílce se chodívá na půlnoční mši (pro některé nevěřící, ale i věřící je to jedinkrát za celý rok) nebo na noční koncert, popřípadě pouze na procházku. První, a zejména druhý svátek vánoční bývá využíván k návštěvám příbuzných a přátel. Stromeček se, pokud vydrží, zpravidla odstrojuje až o Třech králich.

Pro část společnosti se už naprosto vytratila svátečnost období konce roku. Vánoce se „dělají kvůli dětem“ a tím nejzásadnějším, co je s nimi spojeno, je nutnost vyčerpávajícího úklidu, popřípadě pečení, několikedenního až několikátýdenního soustavného porušování jakýchkoli pravidel zdravé a racionální výživy a finančního vyčerpání drahými dary. Každoročně si spousta lidí stěžuje na průnik cizorodých santaclausovských tradic a rozsáhlé kampaně obchodníků, které začínají stále dříve,

často už v říjnu. Svátečnost se v takovém honu na zákazníka pak naprosto vytrácí. Svou šanci nepromeškávají ani média a rovněž už na přelomu října a září se na stáncích objevují speciální vánoční čísla především ženských časopisů, zaměřená na vánoční pečení, vaření a dekorace.

Není však nezbytně nutné podléhat stresu, chce to jen trochu cviku, plánování a psychických sil. Na stále častějších vánočních trzích, přes jejich výdělečné zaměření, se dá strávit příjemné odpoledne nebo podvečer a nakoupit bez tlačenic a s kelímkem svařeného vína. V předvánočním období se koná mnoho koncertů (někdy i na veřejných místech zdarma), výstav a jiných příjemných akcí.

Další vývoj je složité predikovat. Celospolečenské svátky, jakým u nás Vánoce jsou, nepochybně souvisí a budou souviset se stavem a vývojem celé společnosti. Nelze určit, do jaké míry vůbec může postupovat komercializace a míra konzumerismu celé společnosti, jejích členů i jejích svátků.

Vánoce v 21. století se budou nepochybně přizpůsobovat měnícím se životním trendům. Dnes se už nemusíme bát, že by se Slunce „znovu nenarodilo“, vzhledem k několikatisícileté tradici, silné ukotvenosti v rodinných zvyklostech i médiích se ale dá předpokládat, že se budou slavit stále a stále bude období zimního slunovratu příležitostí ke zvolnění a prožívání dlouhých večerů s rodinou a přáteli.

8 Literatura

- Adam, A.: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha, Vyšehrad 1998.
- Bachtin, M. M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Odeon 1975.
- Beranová, M.: *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha, Academia 2005.
- Buchvaldek, M.: *Dějiny pravěké Evropy*. Praha 1985.
- Burke, P.: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.
- Eliade, M.: *Dějiny náboženského myšlení*. Praha, Argo 2004.
- Eliade, M.: *Mýtus o věčném návratu*. Praha, OIKOYMENH 1993.
- Frazer, J. G.: *Zlatá ratolest*. Praha, Odeon 1977.
- Fröhlich, Roland: *Dva tisíce let dějin církve*. Praha, Vyšehrad 1999.
- Frolec, V.: *Vánoce v české kultuře*. Praha, Vyšehrad 2001.
- Grulich, T.: *K nám chodí Ježíšek*. Praha, Public History 2005.
- Havlík, L.: *Velká Morava a středoevropští Slované*. Praha 1964.
- Heers, J.: *Svátky bláznů a karnevaly*. Praha, Argo 2006.
- Kirste, R., Schultze, H., Tworuschka, U.: *Svátky světových náboženství*. Praha, Vyšehrad 2002.
- Kleczek, J.: *Slunce a člověk*. Praha, Academia 1973.
- Lurker, M.: *Slovník symbolů*. Praha, Euromedia Group 2005.
- Mauduit, J. A.: *Keltové*. Praha 1979.
- Muchová, L.: *Vyslovit nevyslovitelné. Didaktika uvádění do světa symbolů*. Brno, CDK 2005.

- Pokorný, L.: *Světlo svátosti a času*. Praha 1990.
- Richter, K.: *Liturgie a život*. Praha, Vyšehrad 1996.
- Robert, J.-N.: *Řím*. Praha, Lidové noviny 2001.
- Sokol, J.: *Rytmus a čas*. Praha, OIKOYMENH 1996.
- Toufar, P.: *Vánoce*. Třebíč, Akcent 2001.
- Toulson, S.: *Keltský rok. Oslavy, náboženství a rituály starých Keltů*. Praha, Pragma 1998.
- Űrögdi, G.: *Tak žil starý Řím*. Brno, Orbis, 1968.
- Váňa, Zdeněk: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha, Panorama 1990.
- Vavřinová, V.: *Malá encyklopedie Vánoc*. Praha, Libri 2001.
- Verdon, J.: *Volný čas ve středověku*. Praha, Vyšehrad 2003.
- Vondruška, V.: *Církevní rok a lidové obyčeje*. České Budějovice, Dona 2005.
- Zíbrt, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894.
- Zíbrt, Č.: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950.

9 Příloha

Tradiční předvánoční trhy na Staroměstském náměstí v Praze. © Ondřej Žára

Neodmyslitelná součást Vánoc – drobné cukroví. © Jiří Brunclík

Resumé v českém jazyce

Práce se zabývá oslavami zimního slunovratu v evropském a především českém kulturním kontextu. Popisuje vývoj podob slavností v období slunovratu od starého Říma, v němž vznikla část ideové základny a kulturní kontinuity našich Vánoc, přes oslavy slunovratu u kultur, které sídlily na našem území (keltské, germánské a slovanské kmeny) po nastolení a vývoj Vánoc jako křesťanského svátku. Dále se zaměřuje na jednotlivé aspekty a tradice spojené s dnešní představou Vánoc a usiluje o vysledování původu většiny z nich. V poslední části se soustředí na zhodnocení dnešního stavu oslav Vánoc, jeho popis a příčiny.

English résumé

This work is trying to resume principles and origins of European winter solstice celebrations. It is focused on today's Christmas traditions, their development and changes through the time, and their origins in the ancient Rome, tribes living on Czech territory (Celtic, Germanic and Slavonic), and Christian values and habits.